

11

คุณธรรมแบบพลเมืองในการเมืองภาคประชาชน: บทสังเคราะห์ขบวนการประชาสังคม

กฤตยา อาชวนิชกุล
วธธนา จาตุลมบูรณ์

จัดทำโดย

โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

โครงการสนับสนุนของ

สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

คุณธรรมแบบพลเมืองในการเมืองภาคประชาชน: บทสังเคราะห์ขบวนการประชาสังคม*

ผศ.ดร.กฤตยา อาชวนิจกุล
คุณวรรณ จารุสมบูรณ์
สถาบันวิจัยประชากรและสังคม
มหาวิทยาลัยมหิดล

1. นำเรื่อง

การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองของภาครัฐที่เรียกกันติดปากว่า ‘การปฏิรูปการเมือง’ ในช่วงห้าปีหลังเหตุการณ์จลาจลทางการเมืองในเดือนพฤษภาคม 2535 เป็นจุดหักเหที่สำคัญจุดหนึ่งของการเมืองไทยในรอบศตวรรษนี้ ผลในเชิงรูปธรรมที่เห็นชัดที่สุดคือ รัฐธรรมนูญฉบับใหม่ ที่ประกาศใช้เมื่อวันที่ 11 ตุลาคม 2540 ซึ่งมีบทบัญญัติขยายสิทธิของประชาชนมากขึ้นมาก คุณูปการสำคัญที่เกิดการขยายสิทธิพลเมือง มาจากการรวมกลุ่มเคลื่อนไหวทางสังคมอย่างหลากหลายมิติ จากกลุ่มองค์กรที่หลากหลายทั้งในเมืองและชนบท ที่ทั้งเรียกร้องจากรัฐ ร่วมมือกับรัฐ ขัดแย้งกับรัฐ จนถึงต่อต้านรัฐ ปัจจุบันเริ่มยอมรับกันอย่างกว้างขวางที่จะเรียกการเคลื่อนไหวนี้ ในภาพรวมว่าเป็น ‘ขบวนการประชาสังคม’ (civil society movement) การเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลงในภาคประชาชนนี้ได้ถูกวิเคราะห์ว่าเป็นขบวนการที่ทำให้การเมืองภาคประชาชนเข้มแข็งขึ้น และเป็นแนวทางที่ปรับเปลี่ยนเพาะเชื้อเติบโตมาจากแนวทางเก่าทั้งซ้าย กลาง และขวาที่เริ่มผุ กร่อนสลายลง นับเป็นทางเลือกใหม่ที่ได้รับการกล่าวถึงอย่างคึกคักจากนักคิดนักทฤษฎีที่สนใจ การเปลี่ยนแปลงสังคมและระบบการเมือง และถูกนำเสนอให้เป็นอุดมการณ์ใหม่ของการพัฒนา บ้านเมืองทั้งในบ้านเราและต่างประเทศ เป็นการทำการเมืองแบบใหม่ที่เน้นความเป็นปัจเจกชน ในฐานะพลเมืองที่กระตือรือร้น ตระหนักรู้ว่าตนเองมีสิทธิมีเสียงในการสร้างบ้านแปลงเมือง ตัวอย่างการนำเสนออุดมการณ์ดังกล่าวนี้ในสังคมไทยสามารถศึกษาได้จากข้อเสนอเรื่อง ‘สังคม สมานภาพ’ (ประเวศ วะสี 2536) ‘สังคมเข้มแข็ง’ (ธีรยุทธ บุญมี 2536) ‘ทางเลือกสังคมไทย คำตอบอยู่ที่ชุมชน’ (ฉัตรทิพย์ นาถสุภา 2537) และ ‘วิถีประชา’ (ชัยอนันต์ สมุทรวณิช 2539) เป็นต้น

รายงานนี้มีวัตถุประสงค์หลักที่จะสังเคราะห์ความเป็นทางเลือกใหม่ของขบวนการประชาสังคมในสังคมไทย โดยจะไม่ให้น้ำหนักที่การอภิปรายถึงคำจำกัดความหรือกรอบนิยามความ

* บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งในองค์ประกอบที่ 1 ของโครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล และได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.)

หมายของคำว่ากลุ่ม องค์กร หรือขบวนการประชาสังคม¹ แต่เลือกที่จะสนใจการเกิดขึ้น การดำรงอยู่ และการเปลี่ยนแปลงแนวคิดทฤษฎี และรูปธรรมของสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไปของขบวนการประชาสังคมทั้งในประเทศและต่างประเทศ โดยใช้เอกสารจากรายงานการวิจัยจำนวน 10 เรื่องของโครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล (ดูรายชื่อในภาคผนวก) เป็นฐานข้อมูลหลักในการสังเคราะห์ และเอกสารอื่นๆ ที่เกี่ยวข้องสนับสนุน² ก่อนอื่นพึงตราไว้ ณ ที่นี้ว่า ผู้เขียนทั้งสองมิได้มีภูมิหลังเป็นนักทฤษฎีที่เกาะติดวงวาทกรรมของแนวคิดเรื่องการเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวทางสังคมการเมืองอย่างเจาะลึก การสังเคราะห์จึงไม่มุ่งไปที่การโต้แย้งช่วงชิงการให้ระบบความหมายของแนวคิดต่างๆ ในรายละเอียด ผู้สนใจงานลักษณะนี้ติดตามได้จากรายงานของโครงการวิจัยนี้ที่วิเคราะห์การพัฒนาแนวคิดทฤษฎีเหล่านี้ได้อย่างได้น้ำได้เนื้อและคืบด้วยคุณภาพหลายชิ้น³

บทสังเคราะห์นี้จะทำหน้าที่นำเสนอความเคลื่อนไหวใหม่หลากหลายมิติในลักษณะของนักปฏิบัติที่สนใจใคร่รู้ และต้องการมีส่วนร่วมในการเปลี่ยนแปลงไปของสังคมการเมืองในบ้านเมืองเรา ตามพันธกิจที่ปรากฏเป็นเป้าหมายชัดเจนของการเป็นส่วนหนึ่งในองค์ประกอบที่หนึ่งของโครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคมที่ว่า เป็นการทบทวนองค์ความรู้เกี่ยวกับขบวนการประชาสังคม ทั้งในเชิงแนวคิดทฤษฎีและปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นจริงทั้งในเมืองไทยและต่างประเทศ เพื่อเป็นขั้นตอนพื้นฐานนำไปสู่การพัฒนาปัญญาและนำความรู้มาแลกเปลี่ยนกับกระบวนการปฏิบัติหรือกำลังเริ่มลงมือปฏิบัติในรูปแบบประชาสังคมเฉพาะเรื่อง ได้แก่ ประชาสังคมด้านเอดส์ ประชาสังคมสิ่งแวดล้อม หรือประชาสังคมในเชิงพื้นที่ ได้แก่ ประชาสังคมจังหวัด ประชาสังคมตำบล เป็นต้น ทั้งหมดนี้เพื่อเสริมความเข้มแข็งคึกคักให้กับเครือข่ายขบวนการเคลื่อนไหวประชาสังคมโดยรวม

¹ ผู้สนใจการอภิปรายความหมายและลักษณะความเป็นประชาสังคมในแนวคิดต่างๆ ดูรายละเอียดได้จาก อนุชาติ พวงสำลี และวีรบูรณ์ วิสารทสกุล.(2540). ประชาสังคม: คำ ความคิด และความหมาย. หนังสือชุดประชาสังคม ลำดับที่ 7 กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา. และในรายงานวิจัยทั้ง 10 ประเด็น และรายงานอื่นๆ ของโครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล รวมถึงรายงานวิจัยประชาสังคมจังหวัด 4 จังหวัดที่เป็นเอกสารประกอบการสัมมนาครั้งนี้.

² เพื่อความชัดเจนในการอ้างอิงแหล่งที่มาที่มีทั้งเป็นเอกสารและเป็นความคิดเห็น ผู้เขียนใช้หลักการว่าถ้าเป็นการอ้างอิงจากรายงานวิจัย หรือเอกสารอื่นๆ จะใส่แหล่งที่มาไว้ในวงเล็บ แต่ถ้าเป็นการอ้างการแสดงความคิดเห็นหรือข้อสังเกตที่มีการนำเสนอในที่ประชุมเชิงปฏิบัติการ ‘โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม’ ครั้งที่ 1 ระหว่างวันที่ 2-3 สิงหาคม 2540 ณ วิทยาลัยสุรธรรมบุรี จะอ้างอิงโดยใส่เฉพาะชื่อผู้ให้ข้อคิดเห็นหรือข้อสังเกตในเชิงอรรถท้ายหน้า รวมถึงคำอธิบายขยายความเพิ่มเติมด้วย.

³ ตัวอย่างเช่น งานของธเนศ อาภรณ์สุวรรณ (2540) ชูชัย ศุภวงศ์ (2540) และรายงานวิจัยในโครงการวิจัยฯ นี้ได้แก่งานของ ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2540) และ เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2540) เป็นต้น.

2. การเมืองที่ปรับเปลี่ยนบนความเคลื่อนไหวของขบวนการประชาสังคม

2.1 ความสัมพันธ์ของรัฐกับขบวนการประชาสังคม

ความสัมพันธ์กับรัฐเป็นมิติที่สำคัญมากในแนวคิดประชาสังคม ผู้ต่อต้านรัฐมักถูกเรียกว่า กบฏเสมอ วิทยุอาณแห่งความเป็นกบฏ ในเชิงนามธรรมคือการไม่ยอมรับระบบวิถีคิดที่สถาปนาลงตัวเป็นกระแสหลักครอบงำสังคม ใครไม่เดินตามย่อมถูกตรวจสอบและสงสัย ในเชิงรูปธรรมคือการปฏิเสธสถาบันหลัก โตแย้งกับสถาบันหลักเพื่อหวังแก้ไขปัญหของตนหรือของกลุ่ม ดังคำพูดของคนไทยทางใต้ที่ว่า ‘ไม่รับนาย ไม่หายจน’ ซึ่งมีนัยของการปฏิเสธอำนาจรัฐและต่อต้านรัฐ⁴ ในอีกทางหนึ่งก็มีนัยแสดงแนวทางของความมุ่งมั่นเอาชนะ ซึ่งสามารถนำมาแปรเป็นพลังคุณค่าเปลี่ยนแปลงสังคมได้ ในรายงานของไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2540) ที่วิเคราะห์ขบวนการประชาสังคมกับการพัฒนาประชาธิปไตยกล่าวอย่างฟันธงว่า ขบวนการประชาสังคมแนวใหม่อันเป็นผลพวงของขบวนการเคลื่อนไหวต่อสู้ทางสังคมแบบใหม่ (new social movement) มีเป้าประสงค์ชัดเจนที่ไม่สนใจจะช่วงชิงอำนาจรัฐ แต่ปฏิเสธอำนาจรัฐเพราะรู้ว่าอำนาจรัฐนั้นไร้น้ำยา ลงไปทุกวัน และเคลื่อนไหวบนพื้นฐานของสิทธิที่จะไม่เชื่อฟังรัฐ (civil disobedience) โดยการตั้งคำถามกับกฎเกณฑ์เก่าที่ไม่เป็นธรรม และต่อต้านกับระบบที่ดำรงอยู่

การเคลื่อนไหวของขบวนการลักษณะนี้ถูกวิเคราะห์ว่า เป็นความพยายามสร้างกฎเกณฑ์กติกาชุดใหม่ของการดำรงชีวิต โดยใช้วิธีช่วงชิงการนำในการสร้างระบบความหมายใหม่และวาทกรรมชุดใหม่ขึ้น เปิดพื้นที่การต่อสู้ขององค์กรประชาชนที่เดิมถูกมองว่า ต้องมาจากความขัดแย้งทางชนชั้นหรือความขัดแย้งทางการเมืองเท่านั้น ไปสู่ความขัดแย้งที่ดำรงอยู่บนมิติอื่นๆ เช่น บทบาทหญิงชาย (gender) เชื้อชาติ สีผิว ศาสนา และวัฒนธรรม เป็นต้น ตัวอย่างขบวนการเคลื่อนไหวใหม่ทางสังคมนี้ในต่างประเทศ ไชยรัตน์ใช้ตัวอย่างที่แม้มิใช่ตัวแทนแต่ก็เห็นรูปแบบการต่อสู้เคลื่อนไหวที่เปลี่ยนแปลงชัดเจนจาก 3 ขบวนการคือ ขบวนการโซลิดาริตี (Solidarity) หรือสหภาพแรงงานเสรีในโปแลนด์ ขบวนการอนุรักษนิยมชาติที่ชื่อว่า ‘โลกมาก่อน!’ (Earth First!) ในสหรัฐอเมริกา และขบวนการเรียกร้องสิทธิมนุษยชน (human rights movements) 3 แบบคือ สิทธิในการทำงานนอกบ้านของผู้หญิงอินเดียและบังกลาเทศ สิทธิของคนพื้นเมืองดั้งเดิมในทวีปอเมริกาเหนือและใต้ และสิทธิของผู้หญิงอินเดียในแคนาดา ขบวนการตัวอย่างนี้ต่างจากการรวมกลุ่มแบบองค์กรอาสาสมัคร (civic groups and voluntary organizations) ที่เกิดขึ้นในช่วงเวลาเดียวกัน (ประมาณทศวรรษ 1970) ที่มองว่ารัฐเป็นกรมการกลางที่ตอบสนองความต้องการหรือข้อเรียกร้องของประชาชน จึงมีแนวโน้มช่วยขยายอำนาจรัฐให้กว้างไกลออกไป

ในทัศนะของ เอนก เหล่าธรรมทัศน์ (2540) ทัศนะที่ว่า ขบวนการประชาสังคมคือ เครือข่ายของ ‘กลุ่มองค์กร’ เชื่อมระหว่างระหว่าง ‘รัฐ’ กับ ‘ปัจเจกชน’ ความต่างของความสัมพันธ์

⁴ ข้อสังเกตของชัยวัฒน์ ถิระพันธ์.

ของเครือข่ายประชาสังคมกับรัฐและรัฐกับตัวปัจเจกก็คือ ประชาสังคมต้องไม่ยอมให้รัฐครอบงำ บงการ แม้จะยอมรับความช่วยเหลือจากรัฐและทำงานร่วมกับรัฐได้ แต่ก็ไม่นับความขัดแย้ง เน้น ที่การประสานร่วมมือแทน ในขณะที่ตัวกันต้องไม่เป็นลัทธิปัจเจกนิยมสุดขั้ว ดังนั้นการเคลื่อนไหวของประชาสังคมต้องไม่เน้นการทำผ่านรัฐ เพื่อจำกัดขอบเขตของอำนาจรัฐ ลดภาระหน้าที่ ของรัฐ ทำให้รัฐเล็กลงกระฉับกระเฉงขึ้นในการทำหน้าที่หลักสำคัญ ๆ ของรัฐเท่านั้น นั่นคือขบวนการประชาสังคมต้องยึดแย้งการทำนโยบายจากรัฐและช่วงชิงผลประโยชน์มาสู่ส่วนรวมที่มีใช้รัฐให้ มากขึ้น การรวมกลุ่มที่วุ่นนี้ต้องเป็นการรวมกลุ่มของคนแปลกหน้า มิใช่กลุ่มเฉพาะคนใกล้ชิด เป็นการรวมตัวอย่างสมัครใจไม่บังคับ สามารถเข้าออกจากการเป็นสมาชิกได้อย่างเสรี และต้องมี ลักษณะการทำงานร่วมกันอย่างเท่าเทียม ความหมายโดยนัยของเอนก จึงรวมถึงองค์ลักษณะ อาสามัครที่ถูกกฎหมายหรือผิดกฎหมายแต่ชอบธรรมเข้าเป็นขบวนการประชาสังคมทั้งหมด

2.2 ขบวนการประชาสังคมคือการเมืองภาคประชาชน

ตัวอย่างที่ไชยรัตน์นำเสนอได้ให้ภาพของการต่อสู้ของกลุ่มคนเล็ก ๆ ในสังคมที่อ่อนแอ เพราะสิทธิต่าง ๆ ถูกปิดกั้น ซึ่งเป็นภาพของการต่อสู้ในมิติที่ไม่เคยได้รับความสนใจมาก่อนใน อดีต วิธีการรวมตัวของกลุ่มคนเล็ก ๆ นี้มักเป็นอย่างกว้างใหญ่แต่จัดองค์กรแบบหลวม ๆ ไม่รวม ศูนย์อำนาจ ไม่เน้นผลประโยชน์ของกลุ่ม แต่เน้นประโยชน์ของส่วนรวมที่เหนือกลุ่ม ไม่เรียกร้อง ผ่านกลไกทางการเมือง ทั้งหมดนี้เป็นแนวทางที่ถูกวิเคราะห์ว่า เป็นการทำการเมืองในรูปแบบ ใหม่ที่ต่างไปจากประชาธิปไตยในระบบตัวแทน ที่เน้นการแย่งชิงผลประโยชน์หรือประสานแบ่งปัน ผลประโยชน์ของกลุ่มต่าง ๆ ในสังคม และใช้กลวิธีการทำให้เหมือนซึ่งเป็นเทคนิควิทยาในการ ปกครองของรัฐ ที่เน้นการสร้างความเป็นพลเมืองแบบรัฐ เช่น การบังคับใช้ภาษาเดียวกันหมด การมีหลักสูตรการศึกษาตายตัวเหมือนกันหมด โดยรัฐย้ำว่าการทำให้เหมือนนี้เป็นหลักการของ ความเสมอภาคและเท่าเทียม แต่แท้จริงคือการขูดความเหมือนโดยปิดกั้นเสรีภาพในการปรากฏตัว ของ ‘สิ่งที่ต่างออกไปจากความเชื่อหรือผลประโยชน์กระแสหลัก’

การเมืองใหม่นี้ไชยรัตน์สรุปว่าเป็น ‘ประชาธิปไตยแบบเข้มข้นและมีที่ว่างสำหรับความ แตกต่างหลากหลาย’ (the radical and plural democracy) ซึ่งเน้นความสัมพันธ์และความขัดแย้ง ระหว่างเอกลักษณ์กับความแตกต่างหลากหลาย มากกว่าระบบกฎหมาย เป็นหน่อเนื้อของการ เปิดพื้นที่สาธารณะที่เป็นอิสระจากรัฐและระบบเศรษฐกิจและกลไกตลาด แต่ก็ไม่ใช่เป็นเวทีส่วน ตัวส่วนกลุ่ม แต่เป็นเวทีในการโต้แย้งถึงสิทธิต่าง ๆ ที่เคยถูกเก็บกดปิดกั้นไว้ เพื่อมุ่งปลุก ประชามติและนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงโดยการเคลื่อนไหวผ่านอาณานิคมสาธารณะ มากกว่า สร้างแรงกดดันรัฐบาลหรือเรียกร้องให้รัฐมาทำให้เวทีในการนำเสนอความคิดเห็นของการเมือง แบบใหม่จึงมีลักษณะหลากหลายด้วยกัน นอกจากการชุมนุมต่อต้านหรือเรียกร้องที่นิยมทำกันอยู่ แล้ว ยังอาจใช้รูปแบบอื่นทำควบคู่ไปด้วยหรือทำต่างหากออกไป ได้แก่ การปลุกเร้าการตระหนักรู้ ผ่านสื่อมวลชน การลงมือศึกษาวิจัยเพื่อพิสูจน์ข้อเสนอของตน บางครั้งเน้นการปลุกความเปลี่ยนแปลงจากรอบนอก เช่น จากเวทีนานาชาติแล้วจึงค่อยวกกลับมาเรียกร้องเปลี่ยนแปลงในบ้าน

เมืองตน ฐานสำคัญคือเป็นการร่วมเคลื่อนไหวโดยตรงของประชาชนอย่างกระตือรือร้นลงมือเอง จึงเป็นขบวนการประชาสังคมที่มีความตื่นตัวทางการเมืองสูง เป็นทางเลือกสายใหม่ของกลุ่มองค์กรและปัจเจกชนที่มีได้สังกัดภาครัฐ

ในทัศนะของไชยรัตน์ ขบวนการประชาสังคมแบบใหม่จึงไม่ใช่ขบวนการปลดปล่อย หรือ แบ่งดินแดน หรือปฏิวัติถอนรากถอนโคน ขณะเดียวกันก็ไม่ใช้พรรคการเมือง กลุ่มผลประโยชน์ ภาคธุรกิจเอกชน และได้หมายรวมถึงกลุ่มองค์กรอาสาสมัครที่เน้นผลประโยชน์ของมวลสมาชิก และยอมต่ออำนาจรัฐ แต่เป็นขบวนการปฏิรูปสังคมการเมืองที่เข้มข้นหลากหลายจากประชาชน ธรรมดา เน้นความเป็นพลเมืองที่รู้ว่าเราเป็นใคร รู้จักที่จะเข้าใจตนเองและผู้อื่น มุ่งสร้าง คุณธรรมของพลเมืองที่อดทนอดกลั้นต่อความแตกต่างหลากหลาย เคารพและยอมรับที่จะอยู่กับ ความแตกต่างหลากหลาย หาวิธีการอยู่ร่วมกันกับความขัดแย้ง ที่ต้องไม่มองว่าความขัดแย้งเป็น ศัตรู แต่แท้จริงคือหุ้นส่วนหรือคู่ปรับ ซึ่งแนวทางเหล่านี้ยังเป็นคำถามที่ค้างคาในเชิงทฤษฎีแนว คิดว่าจะสร้างให้เกิดจริงได้อย่างไร ที่จะไม่เป็นเพียงความฝันเพียงของนักทฤษฎีประชาสังคมเท่านั้น

ถ้ากลับมาพิจารณาพัฒนาการของระบบการเมืองไทย เอนกวิเคราะห์ว่าการเมืองในระบบ อุปถัมภ์ที่ปรับเปลี่ยนมาจากแบบดั้งเดิมนับแต่เปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อปี 2475 เป็นต้นมา ยังคงฝังตัวอยู่ในรูปประชาธิปไตยแบบไทย ๆ ที่ให้รัฐเป็นใหญ่ แม้จนในยุคการมีสภาร่างรัฐธรรมนูญในปีนี้ เพราะ ‘การสร้างรัฐที่ดี’ ยังถูกมองว่าสำคัญที่สุดในการพัฒนาประชาธิปไตยใน สังคมไทย ผู้เขียนเห็นว่าการปกครองตนเองในรูปองค์การบริหารส่วนตำบลปัจจุบัน ก็ยังอยู่ใน ร่างทรงการกระจายอำนาจแบบรัฐเป็นใหญ่อยู่นั่นเอง เอนกเสนอว่าอุดมการณ์ประชาสังคมจึง เป็นต้นทุนสำคัญทางสังคมที่จำเป็นต้องลงทุนอย่างที่ไม่อาจละเลยได้ เป็นวาระสำคัญเร่งด่วนแห่ง ชาติวาระหนึ่ง และเป็นคุณธรรมที่ต้องลงทุนปลูกฝังขึ้นอย่างกว้างขวางในการศึกษาทั้งในระบบ และนอกระบบ โดยมีชนชั้นกลางเป็นกลุ่มเป้าหมายสำคัญที่ต้องปลูกฝังสั่งสมอุดมการณ์ประชา สังคม เพราะจะเป็นหัวใจในการเปลี่ยนแปลงประชาธิปไตยไปสู่ยุคที่มีการเมืองภาคประชาชน เป็นแกนกลางที่เน้นส่วนรวมที่มีใช้รัฐ ดังนั้นพื้นที่ของการเคลื่อนไหวประชาสังคมมีความสำคัญ ทั้งในเมืองและชนบทเท่าเทียมกัน

ผู้เขียนมีข้อสังเกตว่า ขบวนการเคลื่อนไหวประชาสังคมเป็นก้าวอย่างทีกลมกลืนเป็นเนื้อ เดียวกันกับขบวนการเรียกร้องสิทธิมนุษยชนในมิติต่าง ๆ ที่นอกเหนือไปจากสิทธิในการมีชีวิตอยู่ และมีการตีความใหม่ของสิทธิทางการเมืองที่ได้เน้นเฉพาะสิทธิในการออกเสียงเลือกตั้งเท่านั้น สิทธิที่ว่านี้ได้แก่ สิทธิของคนผิวสีในสังคมคนผิวขาว สิทธิสตรี สิทธิของคนรักเพศเดียวกัน สิทธิ ของคนพื้นเมืองดั้งเดิม สิทธิของชนกลุ่มน้อย สิทธิของผู้ลี้ภัย สิทธิเด็ก สิทธิของชุมชน สิทธิคนจน สิทธิของผู้ติดเชื้อเอดส์ สิทธิของคนกินมังสวิรัต สิทธิการดำรงอยู่ของธรรมชาติที่ต้องมาก่อนการ ดำรงอยู่ของมนุษย์ สิทธิผู้บริโภค และสิทธิของแรงงานข้ามชาติ เป็นต้น นับเป็นจุดหักเหของการ พัฒนาประชาธิปไตยไปในอีกเส้นทางหนึ่งที่เคารพรับฟังเสียงของคนเล็ก ๆ ให้ความสำคัญต่อเรื่อง

ที่ดูเล็ก ที่แต่เดิมไร้พลังอำนาจหรือไร้ผู้สนใจให้มีความเข้มแข็งขึ้น คนตระหนักรู้มากขึ้น จึงถูกเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าเป็นการเมืองภาคประชาชน

2.3 คุณธรรมแบบพลเมืองในขบวนการประชาสังคม

ทั้งไชยรัตน์และเอนกเห็นสอดคล้องกันว่า หัวใจสำคัญที่ช่วยขับเคลื่อนขบวนการประชาสังคมคือ ‘คุณธรรมแบบพลเมือง’ ซึ่งเน้นการมีจริยธรรมเพื่อส่วนรวม (civic virtue) ตรงนี้การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง (civic education) จะมีความสำคัญมาก เอนกเสนอแนะว่าควรพัฒนาคุณธรรมนี้ให้เป็นอุดมการณ์ใหม่มีน้ำหนักความสำคัญเท่าเทียมกันกับอุดมการณ์ชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ และรัฐธรรมนูญ ‘ความเป็นพลเมือง’ ต่างจาก ‘ความเป็นราษฎร’ แบบไทยที่มีรากลึกมาจากระบบอุปถัมภ์ระหว่างเจ้าขุนมูลนายที่เป็นผู้ให้และไพร่ที่เป็นผู้รับ ราษฎรมักมองตนเองเป็นผู้น้อยรอคอยความช่วยเหลือหรือการให้จากผู้ใหญ่ ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวนี้ได้มีการผลิตซ้ำจนออกมาในรูปวัฒนธรรมที่สยบยอมต่ออำนาจของผู้ที่มีอำนาจมากกว่า เปิดช่องให้มีการใช้อำนาจบาตรใหญ่ไร้เหตุผลไร้คุณธรรมเพื่อประโยชน์ส่วนตนมากขึ้น และใช้ฐานอำนาจที่มีอยู่เพื่อทำการฉ้อราษฎร์บังหลวงให้อำนาจที่มีอยู่ได้สถาปนาอย่างแน่นแฟ้นยิ่งขึ้นยากจะถอน ในขณะที่พลเมืองต้องเป็นผู้รู้เรียกร้องการมีส่วนร่วม รู้สึกมีพันธกิจต่อสังคม มีจิตสำนึกสาธารณะ กล้าคิด กล้ารับผิดชอบ และเสียสละต่อส่วนรวมเพื่อความอยู่ยั่งยืนของพลเมืองเองในระยะยาว

ต่อประเด็นนี้ไชยรัตน์กังวลว่า ระบอบประชาธิปไตยทุกระบอบมีความคาดหวังกับประชาชนสูง แต่การพัฒนาประชาธิปไตยไปสู่การเมืองแบบเข้มข้นที่เปิดกว้างให้กับความแตกต่างหลากหลาย จะมีความหวังและวาดหวังต่อประชาชนสูงยิ่งขึ้นไปอีก การเมืองภาคประชาชนที่เน้นประชาชนเป็นตัวแสดงหลักนี้ต้องการการเสียสละของพลเมือง เน้นการร่วมลงมือทำเอง และการมีส่วนร่วมในกิจกรรมทางการเมืองสูง การเมืองลักษณะนี้จะมีที่ว่างสำหรับประชาชนที่ไม่ต้องการเข้าร่วมหรือไม่ และการไม่เข้าร่วมจะได้รับการเคารพหรือไม่ ในอีกด้านหนึ่งการเมืองภาคประชาชนคือ การเปิดปริณทลสาธารณะให้กับคำถามทุกอย่างนำมาถกเถียงได้โดยประชาชนที่เป็นพลเมืองที่กระตือรือร้นเอง ระบอบประชาธิปไตยแบบใหม่นี้จะแบกรับการตั้งคำถาม การสงสัย และการช่วงชิงการสร้างระบบความหมายที่หลากหลายได้อย่างไร ทางออกที่ไชยรัตน์ (2540:47) เสนอมาจากการงานของ Mouffe (1995) ว่า ‘ต้องสร้างความเป็นพลเมืองในฐานะที่เป็นเอกลักษณ์ทางการเมืองสมัยใหม่... ทำให้ความรู้สึกเป็นพลเมืองชัดเจนขึ้น มีความอดกลั้นมากขึ้น และเห็นแก่ส่วนรวมมากขึ้น... ถึงแม้ว่าการมีส่วนร่วมจะไม่ทำให้ได้อย่างที่ต้องการเสมอไป แต่ประชาธิปไตยแบบเข้มข้นก็สร้าง/ทำให้คนรู้ตัวว่าต้องการอะไร’ (คำที่ขีดเส้นใต้ผู้เขียนเติมเอง)

คำถามสำคัญสำหรับนักคิดประชาสังคมคือ เราจะปลูกฝังอุดมการณ์คุณธรรมแบบพลเมืองได้อย่างไร มีกลวิธีอย่างไรบ้างในการที่จะนำกลไกในสังคมที่ช่วยก่อตัวและผลิตซ้ำระบบคุณค่า ระบบการให้ความหมาย ในที่นี้คือ ครอบครัว โรงเรียน วัด ศาสนา สื่อมวลชน และสถาบันอื่นๆ (Althusser 1971 อ้างในไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2540:35) มาสถาปนาอุดมการณ์นี้ให้

ยั่งยืนในขบวนการประชาสังคมที่เป็นการเมืองของประชาชนโดยประชาชนและเพื่อประชาชนทั้งมวลอันมิใช่รัฐ

2.4 เงื่อนไขและปัจจัยที่เอื้ออำนวยให้ขบวนการประชาสังคมยั่งยืน

การพัฒนาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมใหม่นี้จะเกิดขึ้นได้จะต้องมีเงื่อนไขบรรยากาศในสังคมที่เอื้ออำนวย เงื่อนไขขั้นต่ำที่สุดจะอยู่ที่ระบบการเมืองการปกครองที่ต้องเปิดกว้าง ประกันความปลอดภัยของประชาชน และประกันสิทธิมนุษยชนขั้นพื้นฐานของประชาชนเป็นอย่างดี (ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2540) สำหรับผู้เขียนเชื่อว่าองค์ประกอบที่สำคัญพื้นฐานหนึ่งที่เอื้ออำนวยต่อการเติบโตใหญ่ของการเมืองภาคประชาชนต่อขบวนการประชาสังคมคือ ระบบการปกครองต้องเปิดโอกาสให้ประชาชนตรวจสอบผู้มีอำนาจได้ โดยเฉพาะการตรวจสอบฟ็องร็องรัฐ หรือบริษัทธุรกิจเอกชน หรือภาคทุนที่เอาเปรียบประชาชนโดยเฉพาะประชาชนกลุ่มด้อยโอกาส ไร้อำนาจ และประชาชนธรรมดาทั่วไป ต่อประเด็นนี้มีผู้เสนอว่า ปัจจัยที่เอื้ออำนวยต่อการเคลื่อนไหวประชาสังคม คือ การสร้าง civic infrastructure เนื่องจากโครงสร้างพื้นฐานของภาคประชาชนยังอ่อนแอ ขณะที่โครงสร้างพื้นฐานของภาครัฐมีความเข้มแข็งแทรกซึมไปทุกหย่อมหญ้า จากส่วนกลางลงไปถึงระดับอำเภอและตำบล ทำให้ภาคประชาชนไม่มีโอกาสได้เติบโต การสร้าง civic infrastructure นั้น จำเป็นต้องพิจารณาถึงนโยบาย แผนพัฒนาฯ การจัดสรรงบประมาณ นโยบายการเงินการคลัง กฎหมาย ระเบียบ ข้อบังคับ พิจารณาว่าเอื้ออำนวยต่อการสร้าง civic infrastructure หรือไม่ อาจต้องผลักดันให้เกิดกองทุนขนาดใหญ่ เพื่อสนับสนุนองค์กรภาคประชาชน สนับสนุนการดำเนินงานในลักษณะประชาสังคม โดยมีคณะกรรมการตรวจสอบและประเมินผลได้ นอกจากนี้ ในสถานการณ์ปัจจุบัน ข้าราชการที่มีความสนใจในแนวคิดด้านประชาสังคม ต้องการเห็นชุมชนสังคมเข้มแข็ง ควรที่จะรวมกลุ่มกันทำการศึกษาและพัฒนากระบวนการหรือวิธีการทำงาน โดยอาศัยโครงสร้างของระบบราชการ ทรัพยากรของภาคราชการ เอื้ออำนวยให้เกิดประโยชน์ต่อการสร้างความเข้มแข็งให้กับชุมชนและสังคม ดังที่ปรากฏในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ ฉบับที่ 8⁵ คำถามที่สำคัญตรงนี้ก็ คือ การเปลี่ยนแปลงจากภาครัฐเป็นเงื่อนไขของขบวนการประชาสังคมที่เข้มแข็งจริงหรือ หรือเพราะความเข้มแข็งของประชาสังคมจึงปรับเปลี่ยนกลไกรัฐและนโยบายรัฐให้เข้าร่วมพัฒนาขบวนการประชาสังคมด้วย ทั้งสองด้านนี้มีนัยกลับกัน เพราะอย่างแรกดูจะเป็นแนวคิดที่หวังพึ่งพารัฐ แต่อย่างหลังดูจะเป็นแนวคิดชี้นำรัฐ

⁵ ความเห็นของชูชัย ศุภวงศ์.

3. แนวทางหลากหลายมิติของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม

3.1 อุดมการณ์พระพุทธศาสนาด้านประชาสังคม

อุดมการณ์พุทธศาสนามีความสำคัญทั้งในแง่ที่เป็นภูมิปัญญาดั้งเดิมและในฐานะที่เป็นรากเหง้าของศิลปวัฒนธรรมไทย เมื่อมองจากโครงสร้างสังคมย้อนกลับไปสมัยพุทธกาล บทบาทสถาบันสงฆ์มีฐานะเป็นตัวคาน ขจัดข้อขัดแย้ง และชี้นำสั่งสอน รัฐ (คือกษัตริย์) กับขุน (คือ เศรษฐี) แต่สภาพปัจจุบันนับแต่สมัยกลางกรุงรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา พลังพุทธศาสนาตกลง เพราะรัฐเข้ามำกำหนดโครงสร้างคณะสงฆ์ เป็นการแทรกแซงวงการสงฆ์โดยอำนาจรัฐ รูปแบบในการประพฤติปฏิบัติของสงฆ์หลายประการก็ห่างไกลจากหลักการไม่ยึดตามธรรมวินัย ทำให้สังคมไทยเดิมที่เคยเป็นพุทธโดยเนื้อตัว มาเป็นสังคมที่แยกออกจากวัด ซึ่งเห็นชัดเจนมากในกลุ่มผู้มีอายุ 40 ปีลงมาและอยู่ในเมือง คำถามที่สำคัญก็คืออุดมการณ์พระพุทธศาสนาที่แท้จริงจะมีความหมายได้อย่างไรต่อขบวนการประชาสังคมที่กำลังก่อตัวขึ้นมาในขณะนี้ (สันติกโรภิกขุ 2540) ถ้ามองในมิติของแนวคิดประชาสังคมที่เกี่ยวกับการเคารพความหลากหลาย คณะสงฆ์และฆราวาสที่ศึกษาเรื่องอุดมการณ์ทางพระพุทธศาสนาด้านประชาสังคมเห็นสอดคล้องกันว่า ธรรมวินัยของพุทธศาสนายึดถือหลักการที่เน้นเอกภาพหรือความหลากหลาย เปิดโอกาสให้สมาชิกนำไปปฏิบัติให้สอดคล้องกับวิถีชีวิตแห่งตน เหมาะสมต่อภูมิธรรมของตน และมองมนุษย์ว่าเป็นสัตว์ที่สามารถฝึกฝนให้ประเสริฐได้

มีผู้ให้ข้อสังเกตว่า สิ่งที่เกิดขึ้นของชุมชนพุทธในสมัยพุทธกาลน่าจะนับได้ว่าเป็นการเคลื่อนไหวใหม่ทางสังคมในสมัยนั้น ซึ่งนำวิเคราะห์ว่าการเป็นประชาสังคมสมัยนั้นของชาวพุทธมีเป้าหมายอะไร เหมือนกับขบวนการประชาสังคมปัจจุบันหรือไม่ที่ไม่ต้องการยึดอำนาจรัฐ ไม่ต้องเน้นประโยชน์ส่วนตัว และประชาสังคมที่เราต้องการเห็นต่อไปในสังคมไทยต้องมีหลักการทางพุทธศาสนาเป็นแกนหรือไม่⁶ ในแง่อุดมการณ์พุทธศาสนาแนวคิดในเรื่องธรรมาธิปไตย ธรรมิกสังคมนิยม และสันติประชาธรรม สามารถนับเนื่องเป็นอุดมการณ์ใหม่ที่สานต่ออุดมการณ์เก่าได้หรือไม่⁷ ขณะเดียวกันการวิเคราะห์อุดมการณ์พุทธศาสนาเป็นนามธรรมเกินไปหรือไม่ ถ้ามุ่งประโยชน์ต่อการพัฒนาประชาสังคมน่าจะมองจากสภาพความเป็นจริงของความเป็นประชาสังคมในวงการสงฆ์ (พระภิกษุ/วัด/สถาบันสงฆ์อื่น ๆ) ว่ามีหรือไม่ ถ้ามีคืออย่างไร วงการสงฆ์เองมีปฏิสัมพันธ์กับประชาคม เช่น วัด หรือ ชุมชนหมู่บ้าน/ตำบล และสัมพันธ์กับประชาสังคมทั่วไปอย่างไร เป็นบทบาทที่เกื้อกูล/ทำให้เสื่อมหรือขัดแย้ง⁸

ผู้เขียนมองว่าการปฏิบัติในศาสนาพุทธคือการมุ่งไปสู่ความเป็นอิสรภาพ การที่จะปลูกฝังอุดมการณ์ประชาสังคมให้ได้ผล จึงน่าจะดึงหัวใจอุดมการณ์ของพุทธศาสนาที่หมายถึงความเป็น

⁶ ความเห็นของอุทัย ดุลยเกษม.

⁷ ความเห็นของบัญญัติ พงษ์พานิช.

⁸ ความเห็นของไพบุลย์ วัฒนศิริธรรม.

อิสระจากวัตถุและกิเลส อันเป็นแก่นแกนของการไม่ยอมรับการครอบงำ ไม่เชื่อง่าย ซึ่งทำให้เป็นผู้กล้าคิดกล้าตั้งคำถาม มาใช้กับขบวนการเรียนรู้ในสังคมไทยทั้งในห้องเรียนและนอกห้องเรียน และต้องเสริมสร้างความเชื่อมั่นขึ้นว่า การยึดคุณธรรมแบบพลเมืองถือเป็นเป้าหมายสำคัญสุดยอดของชีวิตมวลชาวสเท่าเทียมกับการบรรลุนิพพานของสงฆ์ทีเดียว

3.2 การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง

การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองถูกนำมาใช้เป็นกลไกในการดำรงอยู่ของอุดมการณ์ทางการเมืองที่ให้ความสำคัญต่อประชาชน ทั้งในโลกเสรีที่อ้างหลักสิทธิเสรีภาพ เสมอภาค และการมีส่วนร่วมของประชาชน หรือในโลกสังคมนิยมที่อ้างหลักการประชาชนเป็นใหญ่ โดยนัยนี้การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองจึงทำหน้าที่กำกับให้อุดมการณ์แปรผลเป็นความจริง เสกปั้นคนให้แสดงบทบาทที่เหมาะสมต่อการดำรงชีวิตอยู่และการพัฒนาตนเองและสังคม ที่กลมกลืนไม่ขัดแย้งกับตัวอุดมการณ์ทางการเมือง สำหรับในสังคมเสรีประชาธิปไตย แนวคิดการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองในกระแสหลักยึดทัศนะเจตจำนงเสรีที่ให้ความสำคัญต่อสิทธิปัจเจกบุคคล เพื่อลดอำนาจการแทรกแซงจากรัฐ เน้นความสามารถในการคิดตัดสินใจและมีส่วนร่วมในนโยบายสาธารณะ ในการนำแนวคิดการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองมาใช้ในระบบโรงเรียน มีความพยายามที่จะใช้ทั้งจัดสอนเป็นกลุ่มรายวิชาเฉพาะ และกระจายแนวคิดให้บูรณาการไปสู่ทุก ๆ กลุ่มวิชา ซึ่งไม่ว่าจะจัดแบบใดต่างก็มีปัญหาในเชิงประสิทธิภาพและประสิทธิผล เมื่อพิจารณาจากรายงานการประเมินผลการเรียนการสอนใน 10 ประเทศของยูเนสโก (เลิศชาย ศิริชัย 2540)

ในมิติของการศึกษานอกระบบโรงเรียนซึ่งเป็นกระบวนการเรียนรู้ตลอดชีวิตของบุคคล จากกระบวนการขัดเกลาทางสังคมโดยสถาบันและองค์กรต่าง ๆ รอบตัว พิจารณาจากสภาพสังคมไทยดั้งเดิมที่การศึกษาจะอยู่ที่วัดและผู้รู้ในชุมชน แต่เมื่อระบบการศึกษาของรัฐได้รับสถาปนาโดยอำนาจรัฐจากส่วนกลาง ชุมชนขาดอิสระในการจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม ตัวรัฐเองจึงทำลายการเรียนรู้ในชุมชนให้สูญสลายลง ส่งผลกระทบให้ทำลายวิถีการดำรงชีพในชุมชนลงไปด้วย แนวทางในการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองนอกระบบจึงต้องรื้อฟื้นการเรียนรู้ในชุมชนให้กลับมา และส่งเสริมการเรียนรู้ระหว่างชุมชนด้วย โดยน่าจะมีองค์ประกอบของเนื้อหา 3 ด้านดังนี้คือ การเรียนรู้ความรู้ในชุมชน ระบบความเชื่อ ค่านิยม และการมีส่วนร่วมในกิจกรรมสาธารณะของชุมชน (สุรวุฒิ ปัดไธสง 2540)

เป็นที่ยอมรับกันทั่วไปว่าระบบการศึกษาไทยเน้นการท่องจำ ไม่สอนให้ตั้งคำถาม ทำให้ผู้เรียนไม่กล้าคิด กลายเป็นระบบยึดเยียดความรู้สำเร็จรูปตายตัว ไม่ใช่ระบบการเรียนรู้ที่ยืดหยุ่น กล้าคิด คิดเป็น และกล้ารับผิดชอบซึ่งเป็นส่วนสำคัญของกระบวนการเรียนรู้ และเพราะข้อจำกัดจากกรอบการศึกษาที่เป็นอยู่ในปัจจุบันนี้เอง ทำให้การจัดการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองไม่ประสบความสำเร็จ อย่างไรก็ตาม ในทัศนะของเลิศชาย ศิริชัย และสุรวุฒิ ปัดไธสง (2540) การศึกษาที่จะสร้างความเป็นพลเมืองนั้นยังต้องอาศัยการศึกษาในระบบโรงเรียนอันเป็นการศึกษาอย่างเป็นทางการ แต่มุ่งให้ผู้เรียนสามารถอ่านออกเขียนได้ คิดเป็น มีความสามารถหรือฉลาดใน

การตัดสินใจ เป็นผู้มีเหตุผล มีคุณภาพ และเห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม ร่วมมือและช่วยเหลือเพื่อ
ยังประโยชน์สุขแก่สังคมโดยส่วนรวมเป็นที่ตั้ง ในขณะที่ศึกษานอกระบบโรงเรียนจะเป็นส่วนที่
เข้ามาเสริมสร้างกระบวนการเรียนรู้ของชุมชน สร้างคนให้รักชุมชน อยู่เป็นชุมชน ช่วยเหลือกัน
ร่วมกันทำมาหากิน เนื่องจากชุมชนไทยสามารถก่อเกิดกระบวนการเรียนรู้ได้เพราะเป็นชุมชนที่มี
พื้นฐานของความรัก ความเอื้ออาทร การช่วยเหลือและมีความสามัคคี เป็นมรดกทางสังคมตก
ทอดกันมายาวนาน ในแง่การศึกษาทั้งในระบบและนอกระบบโรงเรียนจึงเป็นส่วนหนึ่ง
ของกระบวนการเรียนรู้ ซึ่งสรุปได้ว่าจะต้องเป็นการศึกษาหรือการเรียนรู้ตลอดชีพ อย่างไรก็ตาม การเรียนรู้ได้มีขีดจำกัดอันคับแคบเฉพาะในชุมชนเท่านั้น หากแต่มีปฏิสัมพันธ์ระหว่าง
ชุมชนซึ่งเป็นเครือข่ายอันเป็นช่องทางแห่งการเรียนรู้ที่กว้างขวางและรู้เท่าทันการเปลี่ยนแปลงของ
โลกด้วย (สรุทธิ ปัดโรสง 2540)

ในอีกด้านหนึ่ง ระบบการศึกษาเองก็เป็นตัวอย่างหนึ่งของประชาสังคมด้านที่มีลักษณะ
เก็บกอด ปิดกั้น คำถามก็คือเราจะใช้การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองเพื่อปลดปล่อยการเก็บกอดปิด
กั้นอย่างไร เป้าหมายของการศึกษาประการหนึ่งที่น่าจะเกิดขึ้นคือ สร้างสิ่งที่เรียกว่าจิตใจที่วิพากษ์
วิจารณ์ (critical mind) ให้เกิดขึ้น หรือความสามารถในการวิพากษ์วิจารณ์ หรือตั้งคำถามทบทวน
กับสิ่งที่เราคุ้นเคยและยอมรับ⁹ ขณะเดียวกันมีผู้มองว่า ‘การเรียนรู้’ เป็นคำที่มีความหมายกว้าง
กว่า ‘การศึกษา’ เนื่องจากขบวนการประชาสังคมเป็นผลจากการเรียนรู้ร่วมกัน รื้ออดีต มอง
ปัจจุบัน มองอนาคต และเป็นตัวขับเคลื่อนของขบวนการ ฉะนั้นต้องมีการถอดบทเรียนว่า ขบวนการ
การเคลื่อนไหวที่มีกระบวนการเรียนรู้นั้นเกิดขึ้นได้อย่างไร มีขั้นตอนมาถึงวันนี้ได้อย่างไร และข้าง
หน้าจะไปอย่างไร¹⁰

ต่อทศนะที่มองว่า การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองเป็นเรื่องกระบวนการที่ไม่ได้จบในตัว
เอง แต่เป็นเครื่องมือที่จะนำไปสู่การสร้างหรือการก่อตัวของประชาสังคม มีผู้เห็นพ้องกันมาก แต่
คงต้องพูดให้ชัดลงไปว่าเป้าหมายของการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองในที่นี้คืออะไร เช่น เราน่า
จะทำให้คนที่ผ่านกระบวนการเรียนรู้มีความสามารถและมีศักยภาพในการขยายอาณาบริเวณ
สาธารณะได้มากขึ้น ซึ่งอาจทำให้เกิดการเรียนรู้แบบพลเมืองได้มากกว่าการพึ่งพิงรัฐ¹¹ อย่างไรก็ตาม
ตามมีผู้เห็นแย้งว่า การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองไม่ควรเป็นเรื่องการถ่ายทอดหรือการเรียนรู้
สถานเดียว แต่ควรเป็นการแสวงหาความรู้ใหม่ เพราะปัญหาในบ้านเราปัจจุบันซับซ้อนและเชื่อมโยง
กับปัจจัยต่าง ๆ ทั้งในชุมชน ระดับชาติ และระดับโลกแน่นหนาไปหมด การศึกษาเพื่อความเป็น
พลเมืองจึงควรประกอบด้วย การสร้างความรู้เพื่อตอบสนองต่อปัญหาอย่างจริงจัง โดยเฉพาะ
ปัญหาในชนบท มากกว่าสร้างพลเมืองแบบที่เราคิดเพราะคิดว่าช่วยสร้างประชาสังคมต่อไป และ
ต้องเป็นการเรียนรู้ร่วมกันของชุมชน นั่นคือสร้างสาระความรู้เพื่อแก้ปัญหามากกว่ามุ่งสร้าง

⁹ ความเห็นของไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร.

¹⁰ ความเห็นของเอนก นาคะบุตร.

¹¹ ความเห็นของอุทัย ดุลยเกษม .

คุณธรรมแบบพลเมือง ต้องพิจารณาว่าในระบบการศึกษาไทยมีอะไรบ้างที่จำกัดหรือขัดขวางกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนให้เติบโต ควรเริ่มต้นจากจุดนี้เพื่อสร้างกระบวนการเรียนรู้ขึ้นในภาคประชาชน¹²

3.3 บทบาทหญิงชายกับการพัฒนาขบวนการประชาสังคม

ระบบวิธีคิดแบบผู้ชายเป็นใหญ่ถูกสถาปนาฝังรากลึกในสังคมมนุษยชาติ ทุกเชื้อชาติ และทุกชนชั้นมานานหลายพันปี ศึกษาได้จากคำสอนและปรัชญาไม่ว่าจะเป็นของกรีก จีน และอินเดีย ตั้งแต่โบราณ ที่ทำหน้าที่ผลิตซ้ำการมีบทบาทครอบงำผู้หญิงของผู้ชายในทุกระดับความสัมพันธ์ และตอกย้ำว่าผู้ชายอยู่เหนือผู้หญิงเป็นเรื่องถูกต้อง ยุติธรรม และสมเหตุสมผล จึงเป็นเรื่องไม่แปลกที่ในทุกสังคมมีประวัติศาสตร์การต่อสู้ของผู้หญิงธรรมดาที่เรียกร้องให้ยุติการกดขี่ทางเพศ แต่การเรียกร้องอย่างเป็นขบวนการเริ่มก่อร่างสร้างตัวขึ้นในยุคปฏิวัติอุตสาหกรรมในศตวรรษที่ 19 และก่อตัวเห็นชัดเจนในช่วงต้นศตวรรษที่ 20 ขบวนการนี้ได้ขยายตัวไปอย่างรวดเร็วทั้งในประเทศตะวันตกและตะวันออก การต่อสู้อย่างเข้มข้นตลอดระยะเวลาที่ยาวนานนี้เป็นที่มาของการตกผลึกเป็นแนวคิดทฤษฎีเพื่อนำไปสู่การปลดปล่อยสตรีหลายแนว (กฤตยา อาชวนิจกุล 2539) ซึ่งแนวคิดเชิงรัฐศาสตร์มองว่า การต่อสู้เรื่องสิทธิสตรีเป็นส่วนหนึ่งของการเติบโตใหญ่ของขบวนการเคลื่อนไหวใหม่ทางสังคมด้วย (ดู ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร 2540)

สุชีลา ตันชัยนันท์ (2540) แบ่งแนวคิดสตรีนิยมเป็น 5 กลุ่มคือ¹³ แนวทางเสรีนิยม (liberal feminism) แนวทางสังคมนิยม (socialist feminism) แนวทางวิเคราะห์รากเหง้า¹⁴ (radical feminism) แนวทางวัฒนธรรม (cultural feminism) และแนวทางโครงสร้างนิยม (structuralism) ใน 3 กลุ่มแรกมีทัศนะสอดคล้องกันว่าความแตกต่างระหว่างหญิงชายส่วนใหญ่เป็นสิ่งที่สังคมสร้างขึ้น การสร้างสังคมที่มีความเสมอภาคระหว่างเพศ จึงต้องไม่ใช่เพศเป็นเครื่องกำหนดฐานะและคุณสมบัติของสมาชิกในสังคม แต่แนวทางสังคมนิยมมองว่า การกดขี่ทางชนชั้น เชื้อชาติ และเพศ มีความเกี่ยวโยงสัมพันธ์กันอย่างซับซ้อนแนบแน่น โดยมีระบบทุนนิยมเป็นตัวผู้ร้ายหลัก การล้มล้างระบบทุนนิยมจึงเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ต้องทำควบคู่ไปกับการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์ชายหญิงในระดับต่าง ๆ ในขณะที่แนวทางรากเหง้าโต้แย้งว่าการกดขี่ทางเพศนั้นมีรากเหง้าที่ซับซ้อน ลึกซึ้ง และยั่งยืนยาวนานมากกว่าการเอาเปรียบใด ๆ ในสังคมมนุษย์ จึงวิเคราะห์และตั้งคำถามเกี่ยวกับที่มาของการเอาเปรียบทางเพศที่ไม่เคยเป็นประเด็นมาก่อน โดย

¹² ความเห็นของศักดิ์ชัย นิรัญทวิ.

¹³ ในปัจจุบันมีการศึกษาแนวทางสตรีนิยมที่ปรับเปลี่ยนและเพิ่มขึ้นไปจาก 5 แนวทางดังการแบ่งของ Nancy Tuana and Rosemarie Tong (1995) ดังนี้ แนวทางจิตวิเคราะห์ (psychoanalytical feminism) แนวทางอนาธิปไตยและนิเวศวิเคราะห์ (anarcha and ecological feminism) แนวทางวิเคราะห์ปรากฏการณ์นิยม (phenomenological feminism) และแนวทางหลังยุคใหม่ (postmodern feminism).

¹⁴ ผู้เขียนพึงใจแปลคำว่า 'radical' นี้ไปให้ตรงความหมายของศัพท์และวาทกรรมที่แนวคิดนี้นำมาต่อสู้ คำนี้มีผู้แปลว่า 'หัวรุนแรง' (สุชีลา ตันชัยนันท์ 2540) หรือ 'สุดขั้ว' (ชลิดาภรณ์ ส่งสัมพันธ์ 2539).

เฉพาะปัญหาทางจิตวิทยาและวิพากษ์จิตวิเคราะห์แบบฟรอยด์ สำหรับแนวทางวัฒนธรรมนั้นเชื่อในพลังของความเป็นเหตุเป็นผลว่าสามารถนำมาสร้างสรรค์ความสัมพันธ์ใหม่ของมนุษยชาติที่เท่าเทียมกันได้ ส่วนแนวทางโครงสร้างนิยมมุ่งวิเคราะห์โครงสร้างส่วนบนที่เป็นอุดมการณ์หลักครอบงำสังคม ที่ส่งทอดการกดขี่ผู้หญิงจากอดีตมาสู่ปัจจุบัน และมีเงื่อนไขมาจากสภาพทางเศรษฐกิจ สังคม จิตวิทยา และอัตตวิสัย การกดขี่ทำผ่านกลไกผลิตซ้ำทางสังคมในการขัดเกลาสมาชิก

ในช่วงที่ผู้หญิงทางตะวันตกถูกมาต่อสู่สิทธินั้น ในประเทศตะวันออกหลายประเทศที่ตกเป็นอาณานิคมของชาติตะวันตกก็ลุกขึ้นสู้เช่นกัน แต่มักทำควบคู่ไปกับการต่อสู้เรียกร้องเอกราช ดังเช่น ขบวนการปฏิรูปสังคมในอินเดียพยายามต่อสู้เรื่องปัญหาการเผาแม่หม้าย ระบบหลายเมีย การแต่งงานเด็ก และสิทธิในทรัพย์สินของสตรี ในอียิปต์ผู้หญิงเข้าร่วมในขบวนการชาตินิยม มีการจัดตั้งสหภาพเพื่อสิทธิสตรีอียิปต์ขึ้นในปีค.ศ. 1923 เน้นเรื่องการศึกษา สังคมสงเคราะห์ และการแก้ไขกฎหมาย แต่ประเด็นที่มีผู้สนับสนุนกว้างขวางทั้งฝ่ายอนุรักษนิยมและเสรีนิยมคือเรื่องโอกาสในการศึกษาของผู้หญิง (ลูซีลา ดันชัยนันท์ 2540) ที่น่าสนใจคือการเรียกร้องสิทธิสตรีร่วมสมัยในเอเชีย ได้แก่ ในอินเดีย ระหว่างปีค.ศ. 1985-1986 มีขบวนการชาวไร่ชาวนาของผู้หญิงซึ่งในช่วงแรกผู้หญิงเข้าร่วมกับกลุ่มชาวนาชาวไร่ทั่วไป เมื่อร่วมทำงานไป 2 ปีก็พบว่าทางกลุ่มไม่ได้รวมประเด็นของผู้หญิงไว้ด้วย จึงแยกออกมาเคลื่อนไหวโดยตรงและยึดแนวทางสันติวิธีของคานธีแต่ยังอยู่ในองค์กรเดิม นอกจากเรียกร้องเรื่องราคาผลผลิต ก็จับเรื่องสิทธิในทรัพย์สิน สิทธิในการมีส่วนร่วมทางการเมือง รื้อฟื้นคุณค่าและบทบาทของผู้หญิงในภาคเกษตรขึ้น เสนอแนวทางพัฒนาใหม่ที่เน้นการพึ่งตนเอง และใช้เกษตรธรรมชาติ ในฟิลิปปินส์ มีขบวนการต่อสู้ที่ผู้หญิงลุกขึ้นจับมือกัน เพื่อปกป้องไม่ให้ชายชาวบ้านออกจากพื้นที่ที่นักลงทุนของบริษัทข้ามชาติต้องการใช้ทำโรงงาน และในศรีลังกา มีการเรียกร้องให้แม่ชีสามารถนั่งห่มเหลืองได้เหมือนพระ และผลักดันให้พระสงฆ์ยอมรับภิกษุณีมีหายนเทียบเท่าภิกษุณีหีนยานที่หมดไปแล้ว¹⁵

การนำแนวคิดสตรีนิยมมาใช้มักประสบปัญหาในแง่ที่แนวคิดเหล่านี้ไม่มีการวิเคราะห์ความต่างระหว่างผู้หญิงเองไว้ด้วย เพราะผู้หญิงในบริบทที่แตกต่างย่อมมีประสบการณ์และมุมมองปัญหาแตกต่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งบ่อเกิดของแนวคิดมาจากสังคมตะวันตกที่ใช้ประสบการณ์ของผู้หญิงผิวขาวชนชั้นกลางเป็นหลัก (ชลิดาภรณ์ ส่งสัมพันธ์ 2539:505-506) ข้อจำกัดในเชิงทฤษฎีนี้มิได้เกิดเฉพาะกับเรื่องแนวคิดสตรีนิยมเท่านั้น ผู้เขียนเชื่อว่ามโนทัศน์ความรู้การต่อสู้ของผู้หญิงมากมายในทุกสังคมที่อาจมีการตกผลึกเป็นแนวคิดและผลิตเป็นลายลักษณ์อักษร แต่คงมีข้อจำกัดในแง่ภาษาและการเผยแพร่ที่มีได้ทำอย่างกว้างขวางเหมือนกับสิ่งพิมพ์ภาษาอังกฤษ ในการนำแนวคิดสตรีนิยมมาปรับใช้ในขบวนการประชาสังคม มีข้อสังเกตว่าผู้หญิงจะเข้าไปอยู่ในอาณาบริเวณสาธารณะที่ผู้ชายนำได้อย่างไร และสาธารณะจะเข้ามายุ่งกับชีวิตผู้หญิงให้น้อยลงได้อย่างไร ทั้งในแง่ส่วนตัว สิทธิในเพศสัมพันธ์ กรรมสิทธิในที่ดิน และการตัดสินใจเรื่องอื่น ๆ เพราะปัจจุบันสาธารณะที่ถูกครอบงำด้วยระบบชายเป็นใหญ่เข้าไปยุ่งกับ

¹⁵ ความเห็นของอวยพร เชื้อนแก้ว.

ผู้หญิงมาก ดังนั้นแนวคิดเรื่องคุณธรรมแบบพลเมืองและประชาสังคมจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องเน้นเรื่องความเสมอภาคทางเพศ และความสัมพันธ์แนวราบที่เน้นความเท่าเทียม¹⁶

ในแง่ของขบวนการพัฒนาที่พยายามดึงผู้หญิงเข้ามามีส่วนร่วมด้วยภายใต้แนวคิด ‘ผู้หญิงกับการพัฒนา’ (women and development) ซึ่งเป็นแนวทางที่แพร่หลายมากในหลายประเทศรวมทั้งประเทศไทย ดูได้จากโครงการต่าง ๆ ที่ดำเนินงานโดยรัฐและองค์กรผู้หญิงในชนบทเก่า ปัจจุบันถูกแนวทางใหม่ ‘ผู้หญิงในการพัฒนา’ (women-in-development) วิพากษ์ว่า เป็นกระบวนการที่เพิ่มภาระให้ผู้หญิงมากขึ้น เพราะมุ่งประสิทธิภาพประสิทธิผลของโครงการจากการมีส่วนร่วมของผู้หญิงเป็นหลัก แต่ละเลยการส่งเสริมสถานภาพและบทบาทผู้หญิง ละเลยกิจกรรมที่ผู้หญิงต้องแบกรับภาระในบ้าน ขาดการวิเคราะห์รากเหง้าและกระบวนการที่ผู้หญิงต้องตกอยู่ในสภาพด้อยกว่าชายจนต้องยอมจำนนต่อระบบ ในแนวทางใหม่ของบทบาทหญิงชายในการพัฒนา มีแนวคิดที่ใช้มุมมองทางเพศเป็นหลัก (gender-based perspective) โดยคำว่า ‘gender’ หมายถึงชุดความหมายที่สังคมกำหนดให้กับลักษณะต่าง ๆ ของผู้หญิงและผู้ชาย จึงมีนัยครอบคลุมไปถึงความคิดร่วมและความหวังร่วมของทั้งหญิงและชาย ระบบความคิดในที่นี้รวมความเชื่อเรื่อง ‘ลักษณะเฉพาะ’ และ ‘ลักษณะอันเหมาะสม’ ของความเป็นหญิงและชายและศักยภาพที่เกี่ยวข้อง ส่วนความคาดหวังหมายถึง สิ่งที่เราคิดว่า มนุษย์หญิงชายจะมีพฤติกรรมหลากหลายอย่างไรในสถานการณ์ต่าง ๆ เพราะสิ่งที่เราคิดและหวังนี้มาจากสิ่งที่เราเรียนรู้และถูกขัดเกลามาจากครอบครัว โรงเรียน และจากสื่อต่าง ๆ สิ่งที่เราคิดและหวังจึงเป็นตัวกำหนดสถานภาพ อำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง และบทบาทที่หญิงชายถูกสร้างขึ้นในสังคมแต่ละแห่ง ซึ่งทั้งหมดนี้ยังขึ้นอยู่กับลักษณะทางชนชั้น ศาสนา เผ่าพันธุ์ และอายุด้วย โดยมีได้อยู่ในสภาพตายตัวแต่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา (กฤตยา อาชวนิจกุล 2539: 65 อ้างจาก de Bruyn, 1995) ผู้เขียนหวังว่า บนเส้นทางการพัฒนาขบวนการประชาสังคมพื้่นาข้ออ่อนข้อด้อย และมีติที่สามารถสร้างศักยภาพผู้หญิง สร้างความเสมอภาคทางเพศ และชัดเจนต่อการมีส่วนร่วมของผู้หญิงจากแนวทางการพัฒนาต่าง ๆ เข้าร่วมพิจารณาเป็นประเด็นสำคัญประเด็นหนึ่งด้วย

3.4 กฎหมายกับขบวนการประชาสังคม

ในกรอบกฎหมายไทย รัฐธรรมนูญเป็นกฎหมายแม่ที่รับรองการจัดตั้งและกำหนดเงื่อนไขของกลุ่มองค์กร ในขณะที่กฎหมายแพ่งและพาณิชย์จะเข้ามาเกี่ยวข้องในแง่การทำนิติกรรมที่ไม่ขัดต่อความสงบเรียบร้อยและศีลธรรมอันดี ประมวลกฎหมายอาญาจะห้ามการตั้งกลุ่มที่อาจนำไปสู่การล้มล้างการปกครอง การรับรองของกฎหมายจะค่อนข้างแข็งตัวคือรับรองในฐานะนิติบุคคลแบบต่าง ๆ ได้แก่ มูลนิธิ สมาคม สหกรณ์ สหภาพ สโมสร มีกฎเกณฑ์ต่าง ๆ กำกับและมีข้อจำกัดมาก เช่น การจัดตั้งมูลนิธิต้องระบุว่าไม่มีวัตถุประสงค์เกี่ยวกับการเมือง ต้องมีเงินทุนขั้นต่ำเท่าไร ในขณะที่กลุ่มที่ไม่ได้เป็นนิติบุคคล ได้แก่ กลุ่ม ชมรม องค์กร เช่น สมัชชาคนจน คณะ

¹⁶ ความเห็นของอวยพร เชื้อนแก้ว.

กรรมการรณรงค์เพื่อประชาธิปไตย (ครป.) สหพันธ์นิสิตนักศึกษาแห่งประเทศไทย (สนนท.) คณะกรรมการพัฒนาองค์กรเอกชนด้านเอตส์ ประชาคมจังหวัด จะมีความเป็นอิสระจากรัฐและเคลื่อนไหวได้มากกว่า อย่างไรก็ตาม พระราชบัญญัติวิธีปฏิบัติราชการปกครอง พ.ศ. 2539 เป็นกฎหมายฉบับแรกที่ทำให้สิทธิกับกลุ่มคน คณะบุคคล มีหลักการเปิดให้ประชาชนในฐานะปัจเจกหรือคณะบุคคล มีส่วนร่วมในกระบวนการตัดสินใจของเจ้าหน้าที่รัฐที่กระทบกับประชาชนได้ ในแนบนโยบาย รัฐบาลเลือกตั้งสองสามชุดในยุคหลังการรัฐประหารครั้งล่าสุดโดย รสช. มีนโยบายเกี่ยวกับการส่งเสริมการรวมกลุ่มของประชาชนอยู่บ้าง แต่ต้องเป็นกลุ่มที่มีแนวทางตามที่รัฐต้องการ ในขณะที่การรวมกลุ่มชุมนุมของประชาชนเพื่อเรียกร้องต่าง ๆ รัฐมักจะระแวงระวังและไม่ไว้วางใจ หาหนทางในการตรวจสอบควบคุมเสมอ โดยการออกคำสั่งต่าง ๆ มาควบคุมการชุมนุมแม้จะเป็นไปโดยสันติก็ตาม อย่างไรก็ตาม ในแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมฉบับปัจจุบัน (แผนฯ8) ได้ระบุแนวคิดพัฒนาประชาธิปไตย ซึ่งเป็นแนวคิดที่สนับสนุนส่งเสริมประชาสังคมในรูปแบบต่าง ๆ ของรัฐที่ชัดเจนมาก (สมคิด เลิศไพฑูรย์ 2540)

มีผู้ตั้งข้อสังเกตว่า ขบวนการประชาสังคมคงเติบโตได้ยาก ถ้าไม่สามารถเจาะเข้าไปมีบทบาทในระบบนิติบัญญัติได้ มีกฎหมายหลายฉบับที่เป็นอุปสรรคต่อการทำงานของประชาสังคม ได้แก่ กฎหมายบริหารราชการแผ่นดินส่วนกลาง ส่วนภูมิภาค และส่วนท้องถิ่น การบริหารราชการส่วนท้องถิ่นเกิดขึ้นเป็นกฎหมายย่อย เช่น กฎหมายองค์การบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) ส่วนตำบล (อบต.) และการปกครองสุขาภิบาล ซึ่งมักให้อำนาจ เงิน และงานอย่างจำกัด พระราชบัญญัติงบประมาณมีลักษณะรวมศูนย์อย่างยิ่ง เงินจะรวมกันไว้ที่ส่วนกลางและให้กระทรวงจ่ายไปตามกรมกองต่าง ๆ โดยอำนาจจากส่วนกลาง ทำอย่างไรจึงจะให้เงินลงสู่ท้องถิ่นด้วยกลไกที่ประชาชนมีส่วนร่วมด้วย และมีระเบียบข้อบังคับจำนวนมากที่มีลักษณะเป็นเจ้าขุนมูลนายสั่งประชาชนให้หันซ้ายหันขวาเสมอ ดังนั้นประชาสังคมจะเดินต่อไปได้สะดวกจำเป็นต้องจัดกฎหมายที่เป็นอุปสรรคเหล่านี้ก่อน มีการศึกษาในอดีตเกิดขึ้นในสมัย พลเอกเปรม ติณสูลานนท์ ที่กลุ่มเกษตรกรผู้ปลูกอ้อยรวมตัวกันทุกภูมิภาค ต่อสู้เรียกร้องผ่านคณะกรรมการนโยบายอ้อยและน้ำตาล จนบรรลุผลตามข้อเรียกร้องได้ระดับหนึ่ง จนเกิดการแก้ไขพระราชบัญญัติอ้อยและน้ำตาลทราย พ.ศ. 2527 ที่แบ่งปันผลประโยชน์ที่เป็นธรรมมากขึ้นระหว่างเกษตรกรกับผู้ประกอบการโรงงานน้ำตาล กรณีใหม่หมัด ๆ ล่าสุดน่าจะเรียนรู้ได้จากการต่อสู้ของสมัชชาคนจนที่ใช้วิธีเจรจาต่อรองกับรัฐ จนรัฐยอมรับข้อเรียกร้องส่วนใหญ่ของสมัชชาคนจน¹⁷

3.5 กลุ่ม/องค์กรสาธารณะประโยชน์กับการพัฒนาขบวนการประชาสังคม

พัฒนาการของกลุ่มหรือองค์กรสาธารณประโยชน์ในสังคมไทยสามารถแบ่งออกเป็น 3 ช่วงด้วยกันคือ ช่วงแรก (ก่อนพ.ศ. 2520) กลุ่มองค์กรที่มีอยู่ส่วนใหญ่ทำงานกุศลและสงเคราะห์เป็นหลัก ได้แก่ กลุ่มองค์กรด้านคริสตศาสนา กลุ่มองค์กรชาวจีน และกลุ่มองค์กรที่มาจากชนชั้น

¹⁷ ความเห็นของอำนาจ ปะติเส.

สูงในขณะนั้น ช่วงที่ 2 เป็นยุคที่เริ่มมีการก่อรูปขององค์กรที่ทำงานด้านการพัฒนาชนบท (2520-2530) ซึ่งส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการที่นักศึกษาปัญญาชนจำนวนหนึ่งเริ่มวางอาวุธและออกจากป่าและหันมาบุกเบิกงานพัฒนาชนบท ถือว่าเป็นช่วงที่มีการขยายตัวขององค์กรพัฒนาเอกชน (อพช.) ทั้งในด้านปริมาณและเนื้อหากิจกรรมซึ่งมีความหลากหลายมาก และเริ่มทำงานที่เป็นปัญหาสังคมต่าง ๆ ที่ทวีความซับซ้อนและรุนแรงมากขึ้นในช่วงนั้น และช่วงที่ 3 เป็นยุคของการพัฒนาความร่วมมือระหว่างรัฐกับองค์กรพัฒนาเอกชน (2530-ปัจจุบัน) โดยในระยะหลังรัฐเองก็เริ่มตระหนักถึงขีดจำกัดของตนที่ไม่สามารถจะแก้ไขปัญหาที่สลับซับซ้อนเหล่านั้นได้โดยลำพัง ทำให้เริ่มมีการประสานความร่วมมือระหว่างองค์กรต่าง ๆ ในลักษณะไตรภาคีและพหุภาคีมากขึ้น ในขณะเดียวกันก็เริ่มมีการก่อรูปขององค์กรท้องถิ่นรากหญ้าที่ชัดเจนขึ้น ได้แก่ สมัชชาเกษตรกรรายย่อยอีสาน สมัชชาคนจน กลุ่มองค์กรผู้ติดเชื้อเอดส์ และกลุ่มท้องถิ่นที่เกิดจากการมีจิตสำนึกต่อบ้านเกิดร่วมกัน เช่น กลุ่มรักเมืองเพชร กลุ่มฮักเมืองน่าน ชมรมรักบ้านเกิด กลุ่มอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ เป็นต้น (กาญจนา ตั้งชลทิพย์ 2540)

จากพัฒนาการของกลุ่มหรือองค์กรต่าง ๆ ทั้ง 3 ช่วง จะเห็นความแตกต่างอย่างชัดเจนในแง่วัตถุประสงค์ เนื้อหาหรือกิจกรรม และการมีส่วนร่วมของประชาชน โดยพัฒนาการในระยะที่หนึ่งและสอง มักเป็นกิจกรรมที่เกิดจากแรงผลักดันหรือการสนับสนุนขององค์กรเองเป็นส่วนใหญ่ ปลายระยะที่สองถึงสามจึงเห็นการก่อรูปกลุ่มประชาชนรากหญ้าในท้องถิ่นที่ชัดเจนขึ้น ในรูปขององค์กรที่เข้ามาจัดการแก้ไขเฉพาะในพื้นที่ของตนเอง และค่อย ๆ ขยายบทบาทออกไปในระยะต่อมา การก่อรูปขององค์กรท้องถิ่นในลักษณะที่ไม่เป็นทางการ แม้จะมีก่อนหน้าที่ อพช. จะเข้าไปสนับสนุน แต่บทบาทเพื่อส่วนรวมก็ยังไม่ชัดเจนนัก มักเกิดขึ้นเป็นครั้งคราว พอแก้ปัญหาเสร็จก็แยกสลายตัว การก่อรูปขององค์กรท้องถิ่นเริ่มปรากฏชัดเจนมากขึ้นในช่วงที่ อพช.หันมาให้ความสำคัญกับการพัฒนาแนวคิดด้านวัฒนธรรมชุมชนเป็นกระแสหลัก (ประมาณปี 2526) ซึ่งมีการดำเนินกิจกรรมที่ให้ความสำคัญกับการมีส่วนร่วมของภาคประชาชน การรื้อฟื้นระบบความสัมพันธ์ในชุมชน การเคารพภูมิปัญญาชาวบ้าน เป็นต้น ซึ่งได้กลายเป็นเงื่อนไขสำคัญที่ทำให้เกิดการปรากฏตัวของปราชญ์ชาวบ้านหลายคน การปรากฏตัวของบุคคลระดับรากหญ้าเหล่านี้มีส่วนอย่างสำคัญในการปรับเปลี่ยนระบบวิธีคิดในเรื่องชุมชนของ อพช.จำนวนมาก รวมทั้งข้าราชการ นักพัฒนา นักศึกษา และนักวิชาการ แนวคิดวัฒนธรรมชุมชนจึงกลายเป็นทางเลือกที่ค่อนข้างแพร่หลายตั้งแต่บัดนั้นจนถึงบัดนี้ กระแสดังกล่าวทำให้เกิดหน่ออ่อนขององค์กรประชาชนในระดับรากหญ้าเป็นจำนวนมาก และหน่ออ่อนเหล่านี้ก็กำลังปรับตัวเองเพื่อเข้าจัดการปัญหาในระดับท้องถิ่น เช่น การอนุรักษ์ป่าต้นน้ำ การรณรงค์เรื่องขยะ ซึ่งจะกลายเป็นกำลังสำคัญในการพัฒนาขบวนการประชาสังคมตั้งแต่บัดนี้ต่อไป

กล่าวได้ว่าพัฒนาการเคลื่อนไหวของ อพช.และองค์กรประชาชนเหล่านี้จะมีส่วนอย่างสำคัญในการพัฒนาขบวนการประชาสังคม แม้จะยังไม่ได้เป็นการปรับเปลี่ยนบทบาทและแนวคิดเท่าไรนัก แต่ถือได้ว่ามีแนวโน้มที่จะพัฒนาสู่ความเป็นประชาสังคมได้ไม่ยาก ตรงนี้ดูจะเป็นภาพด้านบวก อย่างไรก็ตาม ยังมีองค์กรเอกชนอีกจำนวนมากที่ยังคงเคลื่อนไหวหรือมีกิจกรรมเพื่อผล

ประโยชน์เฉพาะกลุ่ม เฉพาะพื้นที่ การจะนับว่ากลุ่มองค์กรเหล่านี้อยู่ในประชาสังคมในความหมายที่เราพูดกันหรือไม่ ไม่สำคัญเท่ากับการพิจารณาว่า จะมีกระบวนการหรือกลไกอย่างไรในการพัฒนาองค์กรต่าง ๆ เหล่านี้ให้มีศักยภาพและเป็นส่วนหนึ่งของขบวนการประชาสังคม

3.6 สื่อมวลชนกับการพัฒนาขบวนการประชาสังคม

กล่าวตามทฤษฎีสื่อสารมวลชนเสรี แนวทางการเสนอข่าวจะเป็นไปตามความจริงที่เกิดขึ้น และมุ่งเสนอข่าวที่คนส่วนใหญ่สนใจใคร่รู้ ต่อมา มีการปรับแนวคิดเป็นทฤษฎีที่ว่าด้วยความรับผิดชอบต่อสังคม ที่เน้นว่าการเสนอข่าวต้องคำนึงถึงผลกระทบต่อสังคมด้วย ในระยะหลัง ทฤษฎีทั้งสองถูกนำมาปรับสร้างใหม่เป็น ทฤษฎีสื่อมวลชนพัฒนาการ หรือ สื่อมวลชนของประชาชน (democratic participant media theory) ซึ่งเป็นแนวคิดที่ค่อนข้างลงตัวกับแนวคิดประชาสังคม นั่นคือ ส่งเสริมให้ประชาชนทุกระดับเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมือง เศรษฐกิจและสังคม โดยในขณะเดียวกันสื่อเองก็ต้องไม่ทำตัวให้ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของธุรกิจและกลไกตลาด มีความใกล้ชิดกับประชาชน และเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้าร่วมด้วยโดยทางใดทางหนึ่ง ตอบสนองต่อความต้องการของผู้ใช้สื่อและชุมชน ซึ่งเป็นแนวทางที่สนับสนุนสื่อท้องถิ่นมากกว่าสื่อระดับชาติ สำหรับสื่อมวลชนของไทยยังคงยึดติดกับแนวทาง ‘กระแสหลัก’ คือการนำเสนอข่าวแบบเก่า เช่น การอิงกับผู้มีอำนาจ ผู้มีบทบาทเด่นในขณะนั้น สื่อหนังสือพิมพ์จะมีโอกาสในการพัฒนาขบวนการประชาสังคมได้มากกว่าสื่อวิทยุหรือโทรทัศน์ ซึ่งเป็นสื่อที่อยู่ในมือของรัฐบาลเสียเป็นส่วนใหญ่ ทำให้มีข้อจำกัดในการนำเสนอข่าวสารหรือนำเสนอข้อเท็จจริงแก่ประชาชนผู้บริโภคสื่อ อย่างไรก็ตามมีความพยายามของสื่อมวลชนรุ่นใหม่ ในการนำเสนอข่าวสารหรือเรื่องราวที่เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม โดยไม่จำเป็นต้องเน้นเนื้อหาเกี่ยวกับประชาสังคมโดยตรง เช่น คอลัมน์เกี่ยวกับสิ่งแวดล้อม คุณภาพชีวิต ประชาคมเมือง ชุมชนเมือง เทคโนโลยีชาวบ้าน เป็นต้น ในสื่อวิทยุก็จะมี จ.ส. 100 วิทยุชุมชน เป็นต้น ทั้งหมดนี้มีพัฒนาการในขอบเขตที่จำกัดและค่อนข้างเชื่องช้า เพราะประสบปัญหาทางธุรกิจจากการที่ถูกระบบเศรษฐกิจและกลไกตลาดเข้าไปครอบงำ (ชวรงค์ ลิมป์ ปัทมปาณี 2540)

ถึงแม้ว่าสื่อประเภทวิทยุ-โทรทัศน์ จะถูกอำนาจรัฐและธุรกิจขนาดใหญ่ครอบงำหรือตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของกลไกตลาด แต่ก็ยังปรากฏว่ากลุ่มคนทำงานภาคประชาชนในหลายจังหวัดก็ยังคงพยายามระดมทุนซื้อเวลาดำเนินการเพื่อเป็นกลไกในการให้ความรู้ด้าน civic education หรือแม้แต่ใช้เป็นเวทีเพื่อยกระดับทางความคิดและเพื่อการมีส่วนร่วมทางความคิดในการพัฒนาบ้านเกิดของตนอยู่หลายประการ เช่น รายการ “สงขลาสนทนา” ของกลุ่มวิทยุสร้างสรรค์ที่สงขลา รายการ “กระจายฝัน” ที่เชียงใหม่ หรือแม้แต่สิ่งพิมพ์ท้องถิ่น เช่น “วารสารแลได้” ซึ่งมีตำนานในการบอกเล่าความเคลื่อนไหวขององค์กรชาวบ้านและองค์กรประชาชนมาเป็นเวลานาน ซึ่งถือว่าเป็นตัวอย่างของความพยายามในการสื่อสารทางสังคม (social communication) ของภาคประชาชนได้อย่างต่อเนื่อง รวมทั้งสื่อชาวบ้าน ประเพณีเพลงบอก หนังสือ มโนราห์ ซึ่งมีเนื้อหาที่เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ การรณรงค์ทางการเมือง การจัดระบบการเผยแพร่ในเวทีชาว

เนื้อหาที่เกี่ยวกับจิตสำนึกสาธารณะ การรณรงค์ทางการเมือง การจัดระบบการเผยแพร่ในเวทีชาวบ้าน การบันทึกเทปออกอากาศทั้งวิทยุและโทรทัศน์ นอกจากนี้ก็ยังมีสื่อสิ่งพิมพ์แบบง่ายๆ ที่ดำเนินการโดยองค์กรในท้องถิ่นเอง เช่น จดหมายข่าวนคร-บวรรัตน์ จุลสารขวัญข้าว วารสารแม่น้ำ เป็นต้น ซึ่งสร้างกระแสความตื่นตัวในภูมิภาคได้ระดับหนึ่ง โดยเฉพาะในประเด็นปัญหาด้านสิ่งแวดล้อมและวัฒนธรรม

แม้ไม่มีบทความหรือรายการที่พูดถึงเรื่องประชาสังคมโดยตรงแต่สื่อไทยโดยเฉพาะหนังสือพิมพ์เปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมอยู่แล้ว เช่น คอลัมน์ร้องทุกข์ต่างๆ หรือ การวิพากษ์วิจารณ์รัฐบาล รายการวิทยุเองก็มีรายการข่าวประเภทข่าวยามเช้า เช่น ของปรีชา ทรัพย์โสภ และ ดุษฎี ณ บางน้อย เป็นต้น และเมื่อหลังเหตุการณ์ 14 ตุลาคม 2516 มีหนังสือพิมพ์ธุรกิจเกิดขึ้นมาก มีการเสนอข่าวเศรษฐกิจ ข่าวสภาพแรงงาน การเคลื่อนไหวของสหพันธ์ชาวนาชาวไร่ ทำให้ภาคเอกชนมีปากเสียงมากขึ้น สิ่งเหล่านี้จะถือว่าเป็นบทบาทด้านประชาสังคมหรือไม่ นอกจากนี้การที่ธุรกิจสื่อสารมวลชนเปิดโอกาสให้ประชาชนเข้ามาเป็นเจ้าของโดยการถือหุ้นในตลาดหลักทรัพย์ได้ แนวทางประชาสังคมจะพิจารณาอย่างไร เพราะถ้าขบวนการประชาสังคมเข้มแข็งก็สามารถเข้ามาเป็นเจ้าของหนังสือพิมพ์ฉบับใดฉบับหนึ่งได้เช่นกัน คำถามที่สำคัญของสื่อขณะนี้ก็คือ แนวทางประชาสังคมเป็นทางเลือกที่ดีที่สุดของสังคมไทยจริงหรือไม่ หรือเป็นเพียงกระแสชั่วคราวแล้วหายไปเหมือนกระแสน้ำที่ปรากฏหลัง 14 ตุลาเป็นต้นมา ขบวนการประชาสังคมจึงต้องถูกตรวจสอบวิพากษ์วิจารณ์จากสื่อเองด้วยเหมือนกัน และสิ่งนี้สะท้อนกลับถึงแนวคิดระหว่างการเป็นกระแสบวกกับตะเกียงของสื่อมวลชนว่าจะให้น้ำหนักอย่างไร ซึ่งก็ยังคงเป็นเรื่องถกเถียงกันอยู่ได้เสมอ¹⁸

ต่อประเด็นกระแสดังกล่าวสะท้อนความจริงกับตะเกียงทำหน้าที่ส่องทางนี้ มีข้อควรคำนึงว่า ผู้รับสื่อถูกสร้างกรอบจากตัวสื่อเองด้วย ดังตัวอย่างจากหนังสือพิมพ์รายวัน แต่ละหน้าที่เราอ่านมิใช่หน้ากระดาษธรรมดาแต่มีทำหน้าที่ที่เรียกว่า โครงสร้างชุดความหมาย (meaning structure) กล่าวคือมันกำหนดวิธีอ่านของเราเรียบร้อยแล้ว เราอ่านข่าวหน้าหนึ่งด้วยความรู้สึกว่ามันเป็นกระแสบวกของหนังสือพิมพ์ เป็นข่าวสดที่รายงานจากข้อเท็จจริง อ่านบทบรรณาธิการด้วยความรู้สึกว่ามันเป็นตะเกียง รู้สึกว่าควรเป็นอย่างนั้นอย่างนี้ แต่อ่านหน้าซุบซิบด้วยความรู้สึกที่ไม่เคร่งเครียดกับมันเท่าไรนัก¹⁹

¹⁸ ความเห็นของสมหมาย ปาริฉัตร.

¹⁹ ความเห็นของไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร.

4. บทภาคปฏิบัติของเส้นทางขบวนการประชาสังคมในประเทศไทย

ในบริบทสังคมไทยมีองค์กรสาธารณะประโยชน์ที่หลากหลายมาก และหลายกลุ่มมีการสร้างเครือข่ายทำงานร่วมกัน รูปแบบของกลุ่ม/องค์กรที่เคลื่อนไหวเพื่อแก้ไขปัญหาของชาวบ้าน ชนบทและคนทุกวัยในเมือง หรือการก่อเกิดขององค์กรของประชาชนธรรมดาตามแนวคิดประชาสังคมกล่าวได้ว่าเริ่มแตกดอกออกช่อเมื่อไม่นานมานี้เอง จุดหักเหที่เห็นชัดน่าจะมาจากหลังเหตุการณ์ ‘ป่าแตก’ เมื่อแนวทางฝ่ายซ้ายขจัดเซลง เพราะวิกฤตศรัทธาของกลุ่มบุคคลที่สนใจปัญหาบ้านเมืองและจำนวนหนึ่งเข้าร่วมทำงานกับพรรคคอมมิวนิสต์แห่งประเทศไทย (พคท.) ที่มีต่อการดำเนินงานทางการเมืองของพรรคฝ่ายซ้ายในภูมิภาคนี้รวมตัวพคท.เองด้วยทางเลือกของคนหนุ่มสาวที่ยังคงใส่ใจปัญหาบ้านเมือง จึงหันเข้าหาบทกึ่งแตกใบกับกลุ่ม/องค์กรเก่าแก่บางกลุ่มที่ทำงานรณรงค์ต่อสู้เพื่อสิทธิและผลประโยชน์ของประชาชนด้วยโอกาสมานานแล้ว เช่น มูลนิธิโกลดคิมทอง เป็นต้น ในตอนนี้จะพิจารณารูปธรรมของกลุ่ม/องค์กรตามแนวทางต่าง ๆ ที่อภิปรายมาแล้วในตอนที่ 3 ที่อาจถูกจัดเข้าข่ายรุดรื้อเทียบขบวนการไฟที่ชื่อประชาสังคม ภาพสังเขปที่จะนำเสนอต่อไปนี้จะจะไม่อภิปรายลงไปรายละเอียดของกลุ่ม/องค์กรว่าทำงานร่วมกับรัฐ หรือปฏิเสธรัฐ และได้สร้างอาณาบริเวณสาธารณะมากน้อยแค่ไหนอย่างไร ปลุกจิตสำนึกสาธารณะอะไรบ้าง

ถ้าพิจารณาจากองค์กรของชุมชนพุทธที่มุ่งสร้างความเข้มแข็ง เรียนรู้และเอื้ออาทรเกื้อกูลกันทั้งภายในและนอกชุมชน มีความเป็นกัลยาณมิตรสูง ไม่ครอบงำบังคับ มีตัวอย่างสามารถนำมาศึกษาได้หลายกรณีในแง่ของการพัฒนาทิศทางความเป็นประชาสังคมในองค์กรเหล่านี้ เช่น การก่อเกิดและดำรงอยู่ของสวนโมกขพลาราม อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี มูลนิธิศึกษาพัฒนาชนบท ซึ่งนำโดยพระธรรมดิลก (จันทร์ กุสโล) วัดป่าดาราภิรมย์ อำเภอแม่ริม จังหวัดเชียงใหม่ หรือกรณีการทำงานพัฒนาชุมชนที่นำโดยพระสงฆ์ในชุมชนนั้น ๆ เช่น หลวงพ่ออนานหรือพระครูพิพิทธประธาน วัดสามัคคี ตำบลท่าสว่าง อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์ และพระอาจารย์บุญญัตติ อนุตฺตโร วัดป่าธรรมดา อำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมา (เอี่ยม ทองดี 2540) ต่อกรณีของสวนโมกขพลาราม ในแง่ของความเป็นประชาสังคมมองได้จากมิติที่เน้นความสมานฉันท์ และมีปฏิสัมพันธ์ทั้งแนวราบและแนวตั้งระหว่างภาคีต่าง ๆ ซึ่งมีความน่าสนใจและเป็นความใหม่ล้ำหน้าอย่างยิ่งในสมัยนั้น (ช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475) คือ การมีองค์กรประกอบเป็นหุ้นส่วนระหว่างรัฐ ซึ่งในที่นี้คือวัดธารน้ำไหล และองค์กรพัฒนาเอกชนซึ่งคือสวนโมกข์ โดยมีเอกชนคือมูลนิธิธรรมทานช่วยเผยแพร่คำสอน นักวิชาการที่สำคัญคือท่านพุทธทาส ที่ทำงานในชุมชนและมีเครือข่ายเชื่อมโยงเป็นกลุ่มองค์กรทั้งในประเทศและต่างประเทศ ก่อให้เกิดชุมชนการเรียนรู้ที่เรียกว่าพุทธะ นำไปสู่ความเข้มแข็งของชุมชนและสังคมในวงกว้างได้²⁰

²⁰ ข้อสังเกตของชูชัย ศุภวงศ์.

ตัวอย่างจากการศึกษานั้นชัดเจนว่า มีความพยายามของกลุ่มองค์กรต่าง ๆ ในการจัดการศึกษาที่ต่างไปจากแนวทางที่รัฐกำหนดโดยเน้นการมีส่วนร่วมของชุมชนและผู้เรียน ดังตัวอย่างกรณีของโรงเรียนหมู่บ้านเด็ก จังหวัดกาญจนบุรี เป็นโรงเรียนราษฎร์ประถมศึกษาได้รับอนุญาตจากกระทรวงศึกษาธิการ จัดการศึกษาตามแนวคิดโรงเรียนเสรีภาพที่รับอิทธิพลมาจากการศึกษาแบบซัมเมอร์ฮิลล์ (Summerhill) ของเอ. เอส. นิล เริ่มก่อตั้งมาตั้งแต่พ.ศ. 2521 เด็กส่วนใหญ่ที่รับมาจากเด็กที่ขาดผู้อุปการะหรือมีปัญหาทางใดทางหนึ่ง เด็กจะได้รับเสรีภาพมากกว่าจะเรียนหรือไม่ เน้นการเรียนรู้จากประสบการณ์ชีวิตจริงมากกว่าจากการเรียนในชั้นเรียน กรณีของครูสุรินทร์ กิจนิตยชีวะ ที่โรงเรียนสาธิตวิทย์ จังหวัดอยุธยา ที่ริเริ่มโครงการให้โรงเรียนทำกิจกรรมร่วมกับชุมชน เช่น การปราบหนูนา การเก็บผักตบชวา งานประเพณีต่าง ๆ และทำโครงการไร่นาสวนผสม โดยนักเรียนเป็นผู้ลงมือทำ และขยายออกไปสู่ชุมชนเป็นเกษตรกรรมทางเลือกของชาวบ้านที่มีโรงเรียนเป็นที่ปรึกษา และกรณีของครูชบ ยอดแก้ว แห่งโรงเรียนวัดน้ำขาว จังหวัดสงขลา ที่จัดโครงการพิเศษหลายอย่างในโรงเรียนโดยร่วมกับฝ่ายต่าง ๆ ในชุมชนเพื่อสร้างคุณลักษณะของพลเมือง 7 ประการ ภายหลังขยายออกไปดำเนินโครงการร่วมกับชาวบ้านในการแก้ไขปัญหาความเป็นอยู่ ปัจจุบันโรงเรียนทั้ง 3 แห่งได้รับความสนใจจากชาวบ้านและกลุ่มองค์กรต่าง ๆ จนกลายเป็นที่ศึกษาดูงานของหน่วยงานหลายแห่ง (เลิศชาย ศิริชัย 2540)

ตัวอย่างดังกล่าวนี้ ผู้เขียนเห็นว่ามินยกุลการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองหลายประการ คือ ประการที่หนึ่ง การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองในระบบกับนอกระบบโรงเรียนแยกขาดจากกันไม่ได้เพราะความรู้ไม่ได้อยู่ที่โรงเรียนเพียงแหล่งเดียว ความรู้ดำรงอยู่ในวิถีชีวิต อยู่ในท้องไร่ท้องนา อยู่ในสวน ในบ่อปลา อยู่ในวัด กระทั่งอยู่ในการชุมนุมต่อต้านหน้าทำเนียบรัฐบาล ประการที่สอง กระบวนการได้มาซึ่งความรู้ไม่ใช่แค่เรื่องของการจัดการศึกษาที่เป็นทางการเท่านั้น แต่ความรู้สามารถเกิดจากกระบวนการเรียนรู้ในวิถีการดำรงชีวิต จากประสบการณ์ จากการลองผิดลองถูก ซึ่งสุรวุฒิ (2540) อธิบายว่าเป็นการเรียนรู้ผ่านการปฏิบัติหรือการกระทำร่วมกันในกระบวนการสังคม และประการที่สาม ชุมชนสามารถก่อเกิดกระบวนการเรียนรู้ได้ เพราะชุมชนมีพื้นฐานทางวัฒนธรรม ประเพณี และแบบแผนการถ่ายทอด ที่เชื่อมสัมพันธ์กับคนในชุมชน ซึ่งมีทั้งด้านที่เป็นผลดีกับขบวนการประชาสังคมและด้านที่เป็นผลลบต่อขบวนการประชาสังคม ตรงนี้เราจะแยกแยะอย่างไร คำถามสำคัญที่ต้องคิดถึงอีกคือ การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองจะอยู่ตรงไหนในกระบวนการเรียนรู้ดังกล่าว และสถาบันการศึกษาต่าง ๆ จะเข้าไปมีส่วนในการสร้างกระบวนการเรียนรู้เพื่อให้เกิดคุณธรรมของพลเมืองได้อย่างไร

ความพยายามครั้งแรกในการจัดตั้งองค์กรผู้หญิงจากการผลักดันของสตรีชนชั้นกลาง (บรรณาธิการหนังสือพิมพ์รายวัน 'หญิงไทย') เพื่อช่วยเหลือหญิงโสเภณีและหญิงที่ตกทุกข์ได้ยากเกิดขึ้นเมื่อปีพ.ศ. 2468 มากกว่า 70 ปีแล้ว แต่มาเป็นจริงในปีพ.ศ. 2475 ในชื่อว่า 'สมาคมสตรีไทยแห่งกรุงสยาม' และนับแต่เปลี่ยนแปลงการปกครองเป็นต้นมามีกลุ่ม/องค์กรผู้หญิงเกิดขึ้นจำนวนมาก กรวิภา บุญเชื้อ (2537 อ้างในสุชีลา ตันชัยนันท์ 2540:18) แบ่งองค์กรผู้หญิงออกเป็น 3 กลุ่มคือ หนึ่ง กลุ่ม/องค์กรที่ต่อสู้ในประเด็นกฎหมายที่ไม่เป็นธรรมต่อสตรี หัวหอกที่

สำคัญคือสมาคมบัณฑิตสตรีทางกฎหมาย สอง กลุ่ม/องค์กรที่ดำเนินงานทางด้านพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมของสตรี ซึ่งส่วนใหญ่มีแนวทางให้การสงเคราะห์ช่วยเหลือ หรือฝึกอาชีพ และ สาม กลุ่ม/องค์กรที่ต่อสู้ในประเด็นทางการเมือง เน้นรณรงค์ปลุกจิตสำนึกเรื่องสิทธิสตรี และทำงานใกล้ชิดกับกลุ่มผู้หญิงที่เป็นเจ้าของปัญหา ส่วนใหญ่เป็นองค์กรที่เกิดขึ้นหลังปี 2516 จนถึงปัจจุบันองค์กรเรื่องสิทธิสตรีที่ทำงานต่อเนื่องเรื่องสิทธิมาตลอดเป็นสิบปีจนสามารถขยายเครือข่ายการทำงานไปยังหัวเมืองและหมู่บ้านในชนบท รวมทั้งมีเครือข่ายกว้างขวางระดับนานาชาติมีอยู่ 3 องค์กรคือ มูลนิธิเพื่อนหญิง (กลุ่มเพื่อนหญิงเดิม) มูลนิธิผู้หญิง (ศูนย์ข่าวผู้หญิงเดิม) และมูลนิธิส่งเสริมโอกาสผู้หญิง (เอ็มพาวเวอร์หรือศูนย์พิทักษ์สิทธิหญิงบริการเดิม) โดยสรุปกลุ่ม/องค์กรผู้หญิงจำนวนมากมีคุณูปการอย่างยิ่งต่อการเปลี่ยนแปลงอคติที่มีต่อเพศหญิงในสังคมไทย

บนเส้นทางสู่ความเป็นประชาสังคมของชาวบ้าน จากกรณีศึกษาสมัชชาเกษตรกรายย่อยภาคอีสานและสมัชชาคนจน โสฬส ศิริไสย์ (2540) ได้ให้คำตอบบางส่วนที่น่าสนใจว่า การรวมตัวของประชาชนเพื่อแก้ไขปัญหาในกรณีของสมัชชาเกษตรกรายย่อยอีสาน (สกอ.) นั้น เป็นภาพสะท้อนความด้อยประสิทธิภาพของรัฐในการจัดการกับปัญหาความเดือดร้อนของประชาชนในขณะเดียวกันก็แสดงให้เห็นว่า ความสัมพันธ์ตามประเพณีระหว่างรัฐและชาวบ้านกำลังสั่นคลอนและเปลี่ยนแปลงไปอย่างน่าสนใจยิ่ง จากความสัมพันธ์แบบ ‘ไพร่กับนาย’ หรือ ‘ผู้ใหญ่กับผู้น้อย’ ไปสู่ความสัมพันธ์ที่ประชาชนมีสถานะสูงขึ้นหรือเท่าเทียมมากขึ้น โดยอาศัยกระบวนการเรียนรู้จากประสบการณ์ต่อสู้เรียกร้องที่ผ่านๆ มา ที่ทำให้ความคิดความเชื่อมั่นที่มีต่อรัฐเปลี่ยนแปลง เป็นความไม่เชื่อมั่น ไม่วางใจในรัฐอีกต่อไป ผู้เขียนเชื่อว่าแม้การต่อสู้เรียกร้องจะไม่ประสบความสำเร็จในทุกเรื่อง แต่กระบวนการเรียนรู้จากประสบการณ์จริงที่ชาวบ้านได้รับนั้นถือว่ามีคุณค่ายิ่งกว่า เป็นการเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมืองในภาคปฏิบัติที่สำคัญและจะนำไปสู่การพัฒนาประชาสังคมที่เป็นจริงได้ ก้าวจาก สกอ.มาเป็นสมัชชาคนจนเป็นอีกตัวอย่างหนึ่งที่ชี้ให้เห็นว่า การบริหารองค์กรเพื่อให้เกิดการมีส่วนร่วมของพลเมืองเป็นเรื่องสำคัญยิ่ง ถ้าการบริหารจัดการมีลักษณะแข็งตัว รวมศูนย์ ไม่โปร่งใส ก็จะทำให้เกิดปัญหา ถูกแทรกแซงได้ง่าย จนอาจเกิดการแตกแยกหรือตกเป็นเครื่องมือทางการเมืองได้ในที่สุด

อย่างไรก็ดี โสฬสตั้งข้อสังเกตว่า ในการเคลื่อนไหวของประชาชนในระยะหลังๆ แม้จะมีสถานะที่สูงกว่า ‘ไพร่’ เช่นในอดีต แต่ก็ไม่ได้หมายความว่าประชาชนจะมีสถานะที่เท่าเทียมกันกับรัฐเสียทีเดียว หลายๆ ครั้งในเวทีเจรจากับรัฐบาล ประชาชนก็ยังคงเป็นฝ่ายถูกกระทำเสมอทั้งด้วยคำหวานที่แสดงความเห็นอกเห็นใจและอื่นๆ แต่น้อยครั้งที่รัฐจะปฏิบัติตามคำมั่นสัญญาที่ได้ตกลงกันไว้ ในทางตรงกันข้ามรัฐกลับใช้ภาพของการเจรจา การประนีประนอมเป็นเครื่องแสดงถึงความสำเร็จของรัฐบาลในการยุติการชุมนุมประท้วงได้โดยวิธีละมุนละม่อม ซึ่งทำให้สมัชชาคนจนไม่เชื่อมั่นว่าการนั่งโต๊ะเจรจาจะเป็นยุทธศาสตร์ในการต่อสู้เพียงประการเดียว トラบไคที่ประชาชนยังไม่อยู่ในฐานะคู่เจรจาที่ทัดเทียมกับรัฐ นั้นหมายความว่าความร่วมมือพลังของ

ประชาชนเพื่อกระตุ้นรัฐยังเป็นยุทธศาสตร์ที่จำเป็น เพราะเป็นหนทางเดียวที่จะสร้างอำนาจต่อรองกับรัฐได้

ในด้านสื่อมวลชนนั้นนับว่า เป็นสถาบันที่มีการรวมตัวเป็นสมาคมชมรมมากที่สุดสถาบันหนึ่ง และมีชื่อแทบจะเหมือนกันเลยหลายสมาคม นับตั้งแต่สมาคมหนังสือพิมพ์แห่งประเทศไทย สมาคมนักหนังสือพิมพ์ สมาคมนักข่าว สมาคมนักข่าวบันเทิง สมาคมนักข่าวกีฬา แล้วยังมีสมาคมในระดับภูมิภาคอีกหลายแห่ง แนวทางการทำงานของสมาคมเหล่านี้ดูจะไม่เป็นแนวทางประชาสังคมเท่าไรนัก แต่สมควรจับตาตรวจสอบการหนังสือพิมพ์ซึ่งเกิดเป็นทางการเมื่อเดือนพฤศจิกายน 2540 นี้เองว่า จะมีบทบาทในทางรังสรรค์งานสื่อสารมวลชนเพื่อมวลชนจริงๆ อย่างไรบ้าง อย่างไรก็ตามขบวนการได้ให้ภาพการเคลื่อนไหวของฝ่ายบุคคลากรที่ทำงานด้านสื่อมวลชนเองที่เริ่มตระหนักและมีความเคลื่อนไหวที่ขยายฐานการรับรู้แนวคิดด้านประชาสังคมมากขึ้น เช่น ‘ชมรมนักข่าวสิ่งแวดล้อม’ ซึ่งรวมตัวมากกว่า 3 ปีแล้ว นอกจากเพื่อผลักดันให้รัฐบาลหันมาสนใจปัญหาสิ่งแวดล้อมอย่างจริงจัง ยังทำงานร่วมกับองค์กรอื่นๆ ในการช่วยรักษาสภาพสิ่งแวดล้อมไม่ให้เลวร้ายลงไปกว่าที่เป็นอยู่ขณะนี้ การเกิดขึ้นของชมรมนักข่าวสายเทคโนโลยี หรือ ‘ชมรมนักข่าวไอที’ เมื่อเดือนมกราคม 2540 มีกิจกรรมหลักผลักดันให้รัฐบาลมีนโยบายให้อินเตอร์เน็ตเป็นบริการสาธารณะ และล่าสุด การจัดตั้ง ‘ข่ายสื่อมวลชนและพลเมืองเพื่อประชาสังคม’ และเข้าร่วมกับข่ายการเรียนรู้และพัฒนาประชาสังคม (CivicNet) เมื่อเดือนมิถุนายน 2540 นี้เอง ซึ่งทั้งหมดนี้ยังอยู่ในระยะเริ่มแรกจำเป็นต้องก่อการและผู้ที่เกี่ยวข้องจะต้องช่วยกันกระตุ้นให้เกิดการสื่อสารในเรื่องดังกล่าวอย่างต่อเนื่อง

5. ก้าวต่อไปของขบวนการประชาสังคม

ท่ามกลางการใกล้ล้มละลายของระบบเศรษฐกิจไทยในปัจจุบัน ระบบการเมืองแบบเก่าก็เป็นตัวเร่งกระจายความทุกข์ยากให้แก่สัณฐานไปทั่วทุกสารทิศเร็วขึ้น แสดงให้เห็นถึงความเรื้อราล้มหลังไร้ประสิทธิภาพของรัฐเอกลัทธิอย่างล่อนจ้อน ลักษณะของรัฐที่รวมศูนย์อย่างยิ่ง และล้าลู่เข้าไปจัดการภาระมากมายนานาประการของสังคมส่วนรวม แนวทางการพัฒนาระบบการเมืองและเศรษฐกิจสังคมของประเทศต่อไป จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องก้าวไปสู่ประชาสังคมประชาธิปไตย ประชาสังคมท้องถิ่นและรัฐท้องถิ่น ปฏิรูปกระบวนการให้เปิดพื้นที่ให้ประชาสังคมเข้ามาช่วยคิดช่วยทำงาน ลดภาระรัฐ (เอนก เหล่าธรรมทัศน์ 2540) การพัฒนาการเมืองไทยครั้งล่าสุดจนออกมาในรูปของรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบัน ส่วนหนึ่งมาจากการต่อสู้ของประชาชน ซึ่งกระแสสังคมคาดหวังกันว่าประชาชนน่าจะได้มีส่วนร่วมเป็นเจ้าของสังคมมากขึ้น

ความคาดหวังนี้พอจะมีแสงสว่างที่เดียว ถ้าพิจารณาสาระของรัฐธรรมนูญฉบับปัจจุบันซึ่งกำหนดแนวทางช่วยส่งเสริมประชาสังคมระดับรากหญ้ามากขึ้น ดังที่ สมคิด เลิศไพฑูรย์ (2540) พิจารณาจากการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ดังนี้ การเพิ่มคำว่า ‘กลุ่มเกษตรกร’ ‘องค์กรเอกชน’ ใน

ความหมายของหมู่คณะอื่น มีมาตราที่รับรองสิทธิชุมชนชัดเจน เปิดโอกาสให้ประชาสังคมตั้งพรรคการเมืองได้ เปิดโอกาสให้ประชาชนจำนวน 50,000 คนสามารถเสนอร่างกฎหมายและเสนอถอนชื่อนักการเมืองได้ รับรองการศึกษานอกระบบโรงเรียน กำหนดองค์กรตรวจสอบอำนาจรัฐที่เป็นอิสระหลายองค์กร เช่น ผู้ตรวจการแผ่นดินรัฐสภา ศาลปกครอง และศาลรัฐธรรมนูญ ซึ่งองค์กรประชาสังคมสามารถไปใช้สิทธิได้ ที่สำคัญคือการรับรองการมีอยู่ของประชาสังคมในรูปแบบองค์กรเอกชนด้านสิทธิมนุษยชน ซึ่งกำหนดให้ผู้แทนขององค์กรเข้าร่วมในคณะกรรมการสิทธิมนุษยชนแห่งชาติด้วย

ในนี้ข้อเสนอจึงหวนกลับไปของงานประชาสังคมคือ ยุทธวิธีการสร้างเครือข่ายประชาสังคม และการวิจัยและพัฒนาองค์ความรู้ประชาสังคมในด้านต่าง ๆ ให้เข้มแข็งขึ้น ทั้งสองก้านนี้คงช่วยเป็นเกราะเสริมความแข็งแกร่งให้กับขบวนการได้ก้าวหน้าอย่างมั่นคงและยั่งยืนต่อไป อย่างไรก็ตาม ฟังระว่างว่า เมื่อใดที่เกิดกระแสตื่นตัวจากสาธารณะเห็นพ้องกับแนวทางประชาสังคมว่า เป็นแนวทางที่ต้องช่วยร่วมส่งเสริม เป็นภาระสำคัญที่สังคมต้องร่วมช่วยผลักดัน เรื่องประชาสังคมอาจกลายเป็นประเด็นที่มีผู้คนจากทุกภาคเข้ามาฉกฉวยเพื่อประโยชน์ส่วนตนหรือส่วนงานตนมากกว่าส่วนรวม ดังเช่นที่เกิดขึ้นแล้วกับประเด็นเรื่องสิทธิสตรี สิ่งแวดล้อม และเอดส์ เพราะถ้าเป็นเช่นนั้น เราอาจจะมึนงงกิจกรรมประชาสังคมปลอม นักวิจัยนักวิชาการประชาสังคมปลอม กลุ่ม/องค์กรต่าง ๆ อาจเพียหื้อประชาสังคมเพื่อให้ดูดี นักธุรกิจอาจเข้าร่วมงานประชาสังคมเพื่อภาพพจน์มากกว่าจริงใจ

5.1 ยุทธวิธีการสร้างเครือข่ายประชาสังคม

เครือข่ายประชาสังคมน่าจะเป็นเครือข่ายหลวม ๆ ที่เปิดโอกาสให้ผู้ทำงานมาพบปะปรึกษาหารือ และสร้างประเด็นงานที่ต้องประสานร่วมกัน ซึ่งอาจมีได้หลายเครือข่ายซ้อนทับกันอยู่บ้าง ไม่ว่าจะเป็นเครือข่ายเชิงประเด็น เครือข่ายในเชิงพื้นที่ โดยกำหนดแนวทางการทำงานเพื่อเร่งปรับตัวให้เท่าทันกับกระแสการพัฒนาที่เป็นเปลี่ยนแปลง เป็นเครือข่ายประชาสังคมที่กระฉับกระเฉง และไวต่อความรู้สึกนึกคิดของประชาชน จะต้องมีการเรียนรู้ร่วมกันให้มากทั้งในแนวราบและแนวดิ่ง โดยเฉพาะการสังเคราะห์ความรู้จากชุมชนขึ้นมา องค์ความรู้อะไรที่มีมากที่สุดต้องแลกเปลี่ยนกัน องค์ความรู้อะไรที่ขาดก็ต้องเข้าไปสนับสนุน ในการแก้ไขปัญหามากมาย เรื่องเครือข่ายประชาสังคมต้องมีเป้าหมายที่เน้นให้รัฐลดบทบาทหน้าที่บางด้านลง และให้องค์กรเอกชนหรือองค์กรท้องถิ่นเข้าไปมีบทบาทให้มากขึ้น แสวงหาความร่วมมือและเรียนรู้ร่วมกับองค์กรต่าง ๆ ในการทำงานร่วมกันแบบพหุภาคีที่เท่าเทียม โดยไม่จำกัดว่าต้องเป็นองค์กรเอกชนเท่านั้น ต้องระมัดระวังการถูกครอบงำจากภาคที่มีอำนาจการสั่งการ อำนาจเงิน และอำนาจในระบบเศรษฐกิจมากกว่า

ในนี้มีข้อคิดว่า แนวทางการทำงานไม่ควรละเลยการผสมผสานเรื่องจิตวิญญาณ ระบบความเชื่อเข้ามาด้วย ไม่ว่าจะเป็นพุทธ คริสต์ อิสลาม และความเชื่อในกลุ่มชนกลุ่มน้อย เช่น ชาวเขาเผ่าต่าง ๆ เข้ามาร่วมช่วยทำงานด้วย และความเป็นพลเมืองของเครือข่ายประชาสังคมควรรวม

เกษตรกร กรรมกร ผู้ทำงานบริการ ชนชั้นกลาง ทุกวัย และไม่แยกชายหญิงโดยยึดความสัมพันธ์ทางแนวราบที่เท่าเทียมอย่างเหนียวแน่น²¹ และต้องหมั่นตรวจสอบตนเอง

5.2 การสังส่องค์ความรู้ด้านประชาสังคมโดยการวิจัยและพัฒนา

ในการทบทวนองค์ความรู้จากการศึกษาเอกสารในระยะที่หนึ่งของโครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคมนี้ สิ่งที่ได้เรียนรู้มากคือ ตัวแนวคิดเกี่ยวกับประชาสังคม เงื่อนไขและปัจจัยที่ช่วยส่งเสริมการเติบโตของขบวนการประชาสังคม รวมถึงแนวทางประชาสังคมในประเด็นต่าง ๆ ที่แสดงพัฒนาการและบทบาทของกลุ่ม/องค์กรประชาสังคมที่มีหลากหลาย ไม่ว่าจะเป็นเรื่ององค์กรสาธารณะประโยชน์ องค์กรพัฒนาชนบท องค์กรชาวบ้าน องค์กรสตรี องค์กรการศึกษา องค์กรสื่อมวลชน และองค์กรของชุมชนพุทธ สิ่งที่ยังต้องทำในขั้นต่อไปคือ การสานต่อสัง้องค์ความรู้ให้กว้างขวางขึ้น เจาะลึกในบางประเด็นมากขึ้น ทำงานวิจัยในภาคสนามเผชิญกับของจริงปัญหาจริงมากขึ้น การศึกษาวิจัยที่จะมีการพิจารณาสำหรับงานในระยะต่อไป พึงชัดเจนว่า อะไรควรเป็นการวิจัย อะไรควรเป็นการพัฒนา เพราะเราเริ่มมีความรู้ยู่ชุดหนึ่งที่สามารถนำไปพัฒนาสร้างพื้นที่สาธารณะให้เกิดขึ้นจริงได้เลย ประเด็นการวิจัยบางเรื่องอาจต้องทำทั้งวิจัยและพัฒนา ในขณะที่บางประเด็นต้องพัฒนาก่อนแล้วจึงค่อยทำวิจัย²² ประเด็นการวิจัยที่น่าเสนอต่อไปนี้ ส่วนใหญ่รวบรวมมาจากเอกสารรายงานวิจัยและจากวงประชุมที่จัดไปในครั้งแรกเมื่อวันที่ 2-3 สิงหาคม 2540 ณ วังยางรีสอร์ท จังหวัดสุพรรณบุรี

- ในเชิงแนวคิดและภูมิปัญญาของสังคมไทย น่าจะมีการศึกษาวิจัยวัฒนธรรมการรวมกลุ่ม การบริหารองค์กร การแก้ไขข้อขัดแย้งของคนไทย และการใช้จริยธรรมในอาณาบริเวณสาธารณะ
- การศึกษาภาพรวมของประชาสังคมร่วมสมัยและเจาะลึกกับประชาสังคมเฉพาะเรื่องที่มีฐานมาจากวิกฤตการณ์และปัญหาที่สลับซับซ้อนยากที่จะแก้ไขโดยฝ่ายรัฐหรือหน่วยงานใดหน่วยงานหนึ่ง เช่น ปัญหาจราจร ปัญหาขยะในเขตเมือง ปัญหาเอดส์ ปัญหาการเสื่อมโทรมของสิ่งแวดล้อม ปัญหาการแย่งชิงทรัพยากร
- การวิจัยแนวคิดประชาสังคมในพระไตรปิฎก และการศึกษาสถาบันศาสนาในเชิงประวัติศาสตร์ บทบาทวัดที่ถ่วงดุลอำนาจรัฐ การเป็นสถาบันทางเลือกในอดีต เพื่อนำมาปรับใช้ ขบวนการประชาสังคมในสถาบันสงฆ์ไทย ระบบการปกครองของสงฆ์ คณะสงฆ์กลางให้อำนาจกับคณะสงฆ์ท้องถิ่นอย่างไร ทั้งนี้อาจเริ่มวิเคราะห์จากจุดเริ่มต้นจากสมัยรัชกาลที่ 5 ที่พระพุทธศาสนาได้ตกเป็นเครื่องมือทางการเมืองหรือตกอยู่ในอำนาจรัฐอย่างชัดเจนจากบัดนั้นมาจนบัดนี้

²¹ ความเห็นของอวยพร เชื้อนแก้ว.

²² ความเห็นของอุทัย ดุลยเกษม.

- ศึกษาวิเคราะห์สภาพความเป็นรัฐในวงคณะสงฆ์ จะเสริมสร้างกลไกให้เกิดประชาสังคมในวงการสงฆ์ได้อย่างไร เพราะถ้าสถาบันสงฆ์แข็งแกร่งขึ้นน่าจะมีส่วนช่วยเสริมสร้างอาณาบริเวณสาธารณะให้เกิดได้มากขึ้น ศึกษาการเคลื่อนไหวทางสังคมที่เกิดขึ้นในความหลากหลายของคณะสงฆ์เอง เช่น แนวทางของธรรมกาย สันติอโศก ช่วยเสริมสร้างหรือจัดตั้งขบวนการประชาสังคมทั่วไป
- การศึกษาวิจัยว่ามีกฎหมายอะไรบ้างที่ขัดขวางประชาสังคม กฎหมายอะไรบ้างที่ควรปรับปรุงเพื่อช่วยส่งเสริมประชาสังคม
- การศึกษาวิจัยด้านแนวคิดเกี่ยวกับความเป็นพลเมือง การวิจัยและพัฒนาเพื่อส่งเสริมการเรียนรู้เพื่อความเป็นพลเมือง และการวิจัยเพื่อพัฒนารูปแบบการศึกษาที่เน้นความเป็นพลเมือง เป็นต้น ซึ่งควรจะรวมทั้งการศึกษาวิจัยอื่นๆ ที่อยู่นอกกรอบการศึกษาด้วย เช่น วัฒนธรรมหรือค่านิยมอะไรที่ส่งเสริมหรือเป็นอุปสรรคต่อการปลูกฝังคุณธรรมของพลเมือง การสังเคราะห์องค์ความรู้จากชุมชน รูปแบบการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ในที่ต่างๆ บทบาทของวัดในการเป็นแหล่งความรู้ เงื่อนไขหรือข้อจำกัดในระบบการศึกษาไทยที่ไปขัดขวางการเติบโตของกระบวนการเรียนรู้ระหว่างโรงเรียนและชุมชน เป็นต้น
- ปัญหาต่างๆ ที่อยู่ในเนื้อหาของการศึกษาเพื่อความเป็นพลเมืองควรเป็นปัญหาในเชิงขัดแย้งและสังคมทางออกไม่ได้ ไม่ว่าจะเป็นปัญหารัฐกับชุมชน รัฐกับกลุ่มคนต่างๆ และการสำรวจทางออกอื่นของการศึกษาที่ปฏิเสธรัฐ เช่น การไม่ส่งเด็กเข้าโรงเรียน ผู้ปกครองมีสิทธิสอนเด็กภาคบังคับได้หรือไม่ จะจัดการศึกษาให้หลุดพ้นจากอำนาจรัฐและการครอบงำทางเศรษฐกิจอย่างไร
- การวิจัยเกี่ยวกับบทบาทและการพัฒนาของกลุ่มผู้หญิงชนบทในระดับรากหญ้า
- การศึกษาวิจัยเจาะลึกเรื่องความรุนแรงต่อผู้หญิงในสังคมไทย ซึ่งเป็นวาระเรียกร้องทางการเมือง (political statement) ซึ่งยอมรับในเวทีนานาชาติ สังคมไทยเป็นสังคมที่แสดงอาการป่วยรุนแรงในเรื่องนี้ โดยในหลายสาเหตุก็เป็นเรื่องที่มีรัฐมีส่วนร่วมอยู่ด้วย ดัชนีชี้วัดความมีคุณธรรมของสังคมประการหนึ่งคือ ภาวะการปลอดความรุนแรงต่อผู้หญิง ซึ่งสามารถเกิดขึ้นได้จริง ดังตัวอย่างของสังคมชาวพุทธในชุมชนของชาวลาดัก
- การศึกษาพัฒนาการและบทบาทของสื่อมวลชนท้องถิ่นได้แก่ หนังสือพิมพ์ และวิทยุท้องถิ่น และสื่อชาวบ้าน ได้แก่ การเทศน์ของพระ หอกระจายข่าว และนิตยสารต่างๆ ในการทำงานร่วมกับชุมชน

เอกสารอ้างอิง

ภาษาไทย

กฤตยา อาชวนิจกุล. 2539. 'ความเท่าเทียมกันระหว่างหญิงชาย: พันธกิจที่ไม่อาจปฏิเสธในการพัฒนา' ใน พัฒนศึกษาศาสตร์: ศาสตร์แห่งการเรียนรู้และถ่ายทอดการพัฒนา. นภาพร หะวานนท์ บรรณาธิการ. หน้า 59-72. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.

กรวิภา บุญเชื้อ. 2537. 'แนวทางการต่อสู้ของสตรีไทยกับอำนาจแปรเปลี่ยน: บทวิเคราะห์' ใน รวมบทความประเด็นเรื่อง 'สตรี'. กอบกุล อิงคุทานนท์ บรรณาธิการ. กรุงเทพฯ: คบไฟ.

กาญจนา ตั้งชลทิพย์. 2540. บทบาทของกลุ่มหรือองค์กรสาธารณประโยชน์ในสังคมไทย. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. 2537. วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ชวรงค์ ลิมป์ปัทมปาณี. 2540. บทบาทสื่อมวลชนกับการพัฒนาความเป็นประชาสังคม. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ชลิตาภรณ์ ส่งสัมพันธ์. 2539. 'ไทยศึกษากับอดีตศาสตร์พินิจ' ใน จินตนาการสู่ 2000: นวัตกรรมกระบวนทัศน์ด้านไทยศึกษา? ชัยวัฒน์ สถาอานันท์ บรรณาธิการ. หน้า 495-524. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ชัยอนันต์ สมุทรวณิช. 2539. การจัดการพัฒนาแบบองค์รวม. เอกสารอัดสำเนา.

ชูชัย ศุภวงศ์. 2540. แนวคิด พัฒนาการ และข้อพิจารณาเกี่ยวกับประชาสังคมไทย. กรุงเทพฯ: สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา.

ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร. 2540. ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่/ขบวนการประชาสังคมในต่างประเทศ: บทสำรวจพัฒนาการ สถานภาพ และนัยยะเชิงความคิด/ทฤษฎีต่อการพัฒนาประชาธิปไตย. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ประเวศ วะสี. 2536. แนวคิดและยุทธศาสตร์ สังคมสมานภาพและวิชา. กรุงเทพฯ: มูลนิธิโกมลคีมทอง.

- ธีรยุทธ บุญมี. 2536. สังคมเข้มแข็ง. กรุงเทพฯ: มิ่งมิตร.
- เลิศชาย ศิริชัย. 2540. การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง: กรณีการศึกษาในระบบโรงเรียน. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สมคิด เลิศไพฑูรย์. 2540. ขบวนการประชาสังคม: นัยยะในเชิงกฎหมายและนโยบาย. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สุชีลา ตันชัยนันท์. 2540. บทบาทชายหญิงกับการพัฒนา: บนเส้นทางขบวนการประชาสังคม. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สันติกรโรภิกขุ, พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ, พระมหาสมชัย กุศลจิตโต, พระมหาเจิม สุวโจ, พระไพศาล วิสาโล, และ เอี่ยม ทองดี. 2540. อุดมการณ์ทางพระพุทธศาสนาต้านประชาสังคม. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- สุรวุฒิ ปัดไธสง. 2540. การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง: กรณีการศึกษานอกระบบโรงเรียน. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- โสฬส ศิริไสย์. 2540. บนเส้นทางสู่ความเป็นประชาสังคมของชาวบ้าน : กรณีศึกษาสมัชชาเกษตรกรรรายย่อยภาคอีสาน (สกกยอ.) และสมัชชาคนจน. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.
- เอนก เหล่าธรรมทัศน์. 2540. ส่วนรวมที่มีใช้รัฐ: ความหมายของประชาสังคม. โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล.

ภาษาอังกฤษ

- Altusser, Louis. 1971. *Lenin and Philosophy and Other Essays*. London: NLB.
- de Bryn, Maria. 1995. 'A gender-based approach to advancing women's social status and position' in *Gender, Society and Development: Women and Men Together*. Critical Reviews and Annotated Bibliographies Series. Amsterdam: royal Trpoical Institute.
- Mouffe, Chantal. 1995. 'Democratic politic and the questions of identity' in *The Identity in Question*. John Rajchman, ed. New York: Routledge.
- Tuana, Nancy, and Rosemarie Tong. ed. 1995. *Feminism and Philosophy: Essential Readings in Theory, Reinterpretation, and Application*. Boulder: Westview Press.

ภาคผนวก

รายงานวิจัย

- (1) ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่/ขบวนการเคลื่อนไหวประชาสังคมในต่างประเทศ : บทสำรวจพัฒนาการ สถานภาพ และนัยยะเชิงความคิด/ทฤษฎีต่อการพัฒนาประชาธิปไตย

โดย รศ.ดร. ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร
คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

- (2) ส่วนรวมที่มีใช้รัฐ : ความหมายของประชาสังคม

โดย รศ.ดร. เอนก เหล่าธรรมทัศน์
คณะรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

- (3) การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง: กรณีการศึกษาในระบบโรงเรียน

โดย ดร. เลิศชาย ศิริชัย
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

- (4) การศึกษาเพื่อความเป็นพลเมือง: กรณีการศึกษานอกระบบโรงเรียน

โดย ผศ.ดร.สุรุฒิ ปัดไธสง
บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร

- (5) บทบาทของกลุ่มหรือองค์กรสาธารณประโยชน์ในสังคมไทย

โดย อ.กาญจนา ตั้งชลทิพย์
สถาบันวิจัยประชากรและสังคม มหาวิทยาลัยมหิดล

- (6) บนเส้นทางสู่ความเป็นประชาสังคมของชาวบ้าน: กรณีศึกษาสมัชชาเกษตรกรรายย่อยภาคอีสาน (สกกยอ.) และสมัชชาคนจน

โดย อ.โสฬส ศิริไสย์
สถาบันวิจัยภาษาและวัฒนธรรมเพื่อพัฒนาชนบท มหาวิทยาลัยมหิดล

(7) บทบาทสื่อมวลชนกับการพัฒนาความเป็นประชาสังคม

โดย คุณชวรงค์ ลิมป์ปัทมปาณี
หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ

(8) ขบวนการประชาสังคม : นัยยะในเชิงกฎหมายและนโยบาย

โดย รศ.ดร. สมคิด เลิศไพฑูรย์
คณะนิติศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์

(9) บทบาทชายหญิงกับการพัฒนา : บนเส้นทางขบวนการประชาสังคม

โดย อ.สุชีลา ตันชัยนันท์
คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล

(10) อุดมการณ์ทางพระพุทธศาสนาต้านประชาสังคม

โดย ท่านสันติกโรภิกขุ
พระครูปลัดสุวัฒนพรหมคุณ
พระมหาสมชัย กุศลจิตโต
พระมหาเจิม สุวโจ
พระไพศาล วิสาโล
อาจารย์เอี่ยม ทองดี

บันทึกการประชุม

บันทึกการประชุมเชิงปฏิบัติการ ‘โครงการวิจัยและพัฒนาประชาสังคม’ ครั้งที่ 1
ระหว่างวันที่ 2-3 สิงหาคม 2540 ณ วังยางวีรีสอร์ท จ.สุพรรณบุรี

บันทึกโดย คุณอาภรณ์ จันทน์สมวงศ์
ฝ่ายประสานงานโครงการฯ